श्रीहरिः

विद्यावैजयन्ती

नाम

ग्रन्थरत्नावली

श्रीवल्लभाचार्यकुलकमलदिवाकर श्रीश्रीमुकुन्दराय-
श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रवीण श्रीमत्प्रभुचरण-
गोस्वामिश्रीविट्ठलनाथदीक्षितात्मज महाराज
गोस्वामि श्रीयदुनाथजीके घरके ६ छठी-
गादीके टीकेत काशीस्थ गोस्वामि-
श्रीगिरिधरजीमहाराजके श्री-
चरणाश्रयसों रत्नगोपाल-
भट्ट प्रकाशित ।

(संख्या ३) न्योछावर १)

संवत् १९६४

विद्याविलास प्रेस बनारस ।

श्रीमुकुन्दरायो जयति

श्रीगोपाललालो जयति

शेषः शाब्देऽथ काव्ये कविकुलतिलकाऽऽराध्यपादाम्बुजश्री-
र्न्याये न्याय्यार्यवर्यो विमलतरमतिः सांख्यसंख्यावदार्यः ॥
वेदे वेदान्तशास्त्रे हरिरतिनिपुणः कर्मशास्त्रे गुरुर्यो
योगे योगीन्द्रवन्द्यो निजजननिवहोद्धारकृत् कृष्णचन्द्रः ॥ १ ॥
काश्मीरो गुणकुङ्कुमे हिमकरः सन्तापनिर्वापणे
धर्माम्भोजवने नवाम्बरमणिर्दावो द्विषत्कानने ॥
सिन्धुः कीर्तिकलानिधौ निरूपधिर्बन्धुः प्रपन्ने जने
श्रीमान् भाति विभुर्गुरुर्गिरिधरस्तत्पादपद्मे नुमः ॥ २ ॥

अत एव श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे भरतचरिते, श्रद्धया हुताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानां प्रकृतिविकृतिभिरिति क्रम उच्यते । अतस्तत्तत्कल्पशिष्टाचाराभ्यां व्यवस्था द्रष्टव्या । अत्र प्रमेयनिरूपणस्य सर्वसाधारणत्वेन क्रमोक्तेरपि तथात्वात् ॥ एतेषामित्यादि ॥ अग्निहोत्रादीनामिज्यारूपत्वेनेज्यप्रीतिसाधकत्वं युक्तं, न भगवत्त्वम् । इज्यायामिज्यरूपत्वस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ हरिरिति ॥ यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्मां विधत्तेऽभिधत्ते मामित्येकादशे भगवद्वाक्याच्च सिद्धे यागस्य भगवत्त्वे तद्विरुद्धं प्रत्यक्षं नादरणीयमित्यर्थः । नचाग्निहोत्रस्य जुहोतिचोदनासिद्धत्वेन होमत्वात् पश्वानां न भगवत्त्वमिति शङ्क्यम् । यस्य भूयांसो यज्ञक्रतव इत्यत्र देवतोद्देशेन हविस्त्यागस्यैव यज्ञनामकत्वेनाङ्गीकारात् । नच जुहोतेस्त्यागार्थत्वे मानाभावः । तदुक्ते श्रवणाज्जुहोतिरासेचने स्यादिति जैमिनिसूत्रस्यैव तत्र मानत्वात् । भाष्यकारादिभिरपि तथाङ्गीकारात् । नवीनैरपि यजतिजुहोत्योः प्रक्षेपविशिष्टत्यागार्थत्वं तुल्यमङ्गीकृत्य प्रक्षेपस्य यजतावङ्गत्वं जुहोतौ प्राधान्यमिति विशेषाभ्युपगमाच्च । अतो हविस्त्यागरूपेण यज्ञत्वस्याग्निहोत्रेऽप्यक्षतत्वम् । स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासाविति मीमांसकप्रसिद्धश्रुतेश्चेति ॥ २ ॥

साधनसाध्यरूपता नैकस्येत्याशङ्क्य सर्वत्र भगवत एव द्विरूपत्वमिति वक्तुमाह ॥

तत्साधनं च स हरिः प्रयाजादि स्रुगादि यत् ॥
प्राकृतं रूपमेतद्धि नित्यं काम्यं तु वैकृतम् ॥ ३ ॥

तत्साधनं च स हरिरिति॥ साध्यरूप एव स हरिः, साधनरूपोऽपि । चकारात् साध्यसाधनरूपोऽपि । साधनद्वैरूप्यं निरूपयति ॥ प्रयाजादिस्रुगादीति ॥ यत्किञ्चित् तत्फलोपकारि, स्वरूपोपकारि वा, नातोऽन्यदस्तीत्यर्थः । गणितानां नाम्ना प्रसिद्धानां प्रकृतिरूपत्वमित्याह ॥ प्राकृतमिति ॥ एतदेव नित्यं कर्म ।

नित्यकाम्यव्यवस्था एवैव । यद्यावदुक्तकर्त्तव्यं नियतफलं तन्नित्यम् । न तु फलरहितम् । अकरणे राजदण्डवत् प्रत्यवायः । न हि राजसेवायां फलाभावः । एतत्प्रतिपादकत्वमेव मुख्यतया वेदस्य । द्वितीयं रूपमाह ॥ काम्यं तु वैकृतमिति ॥ कामनायामेव फलदम् । विकृतत्वात् स्वभावतो न नित्यफलं प्रयच्छति॥३॥

साधनेत्यादि ॥ पूर्वमानन्दस्यैव फलत्वेन कथनात् प्रीतेर्व्यापारत्वमेव वाच्यम् । आनन्दश्च भगवान् यज्ञश्च स एवेति साधनसाध्यरूपता एकस्य हरेर्न वक्तुं शक्येत्याशङ्क्य सर्वत्र यागविषये प्रपञ्चादौ च भगवत एव तथात्वमिति वक्तुं साम्प्रतं यागविषये तथात्वमाहेत्यर्थः॥ साध्यरूप एवेत्यादि ॥ साधनानामपि यागप्रकरण एव श्रावितत्वेन पुरुषसूक्ते तद्विवरणरूपद्वितीयस्कन्धेऽध्याये च तेषां भगवदवयवत्वस्य निर्णीतत्वेन यथैकस्यैव रूपभेदाद् द्विरूपत्वं तथाऽन्यत्रापीति न काप्यनुपपत्तिरित्यर्थः । एवं पञ्चात्मकत्वं सपरिकरं विवृतम् । अतः परं द्विरूपत्वं विवरीतुमाहुः ॥ गणितानामित्यादि ॥ अग्निहोत्रमित्यादिना संख्यातानां नाम्ना प्रसिद्धानाम् । कौण्डपायिनामयनेति वायव्यपशुरित्येवं नामान्तरादिना न, किन्तु स्वनाम्ना प्रसिद्धानां प्रकृतिरूपत्वं निखिलमङ्गजातं यत्र निरूप्यते सा प्रकृतिस्तादृशत्वमाहेत्यर्थः । ननु नित्यकाम्यभेदेनापि द्वैरूप्यं दृश्यत इति तत्कुतो नोच्यत इत्याहुः ॥ एतदेवेत्यादि ॥ तथाच पर्यायमात्रमेव भिद्यते, न तु स्वरूपमित्यर्थः ॥ एवेति ॥ उच्यमानप्रकारिका । प्राकृते कथं नित्यत्वमित्याकाङ्क्षायां नित्यलक्षणकथनमुखेनोत्तरमाहुः ॥ यदित्यादि ॥ यद् यावदुक्तं तत्प्रकरणे कृत्स्नमुक्तमङ्गजातं कर्त्तव्यं यत्र तादृशं नियतफलम् अवश्यभाविफलं यस्य तादृशं च तन्नित्यमित्यर्थः । एकदेशिभिर्नित्ये फलं नाद्रियत इति तन्निराकर्त्तुमाहुः ॥ न त्वित्यादि ॥ नन्वकरणे प्रत्यवायजनकत्वमेव नित्यत्वमस्तु । आश्विनं धूम्रललाममालभेत, यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासेत् वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयत इत्यादिष्वकरणोद्वासनादिना दौर्ब्राह्मण्यवीरहत्यादिश्रावणात् । न तु फलवत्त्वमपि । काम्ये व्यभिचारादित्यत आहुः ॥ अकरण इत्यादि ॥ अयमाशयः । वेदानां भग-

वन्निश्वासरूपत्वात् प्रवर्त्तको विधिस्तदाज्ञारूपः । श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे इति स्मृतेश्च । यजधातोः पूजार्थत्वाद्यागः पूजारूपः । इज्यश्च भगवानेव । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः, मां यजेताहरेत् क्रतून् * न तु श्रौतेन पशुना मां यजेत वनाश्रमी * इत्यादिस्मृतिश्रुतिभ्यः । एवं सति यागो भगवदाज्ञप्ततत्पूजारूप इति सिद्ध्यति । तथा सति तदकरणे प्रत्यवायः करणे फलं चोक्तन्यायेन युक्तमिति । नच यत्र यजतिर्न श्रुतस्तत्र पूजारूपव्यभिचार इति शङ्क्यम् । ईजेऽनुयज्ञं विधिवदग्निहोत्रादिलक्षणैः * प्राकृतैर्वैकृतैर्यज्ञैर्द्रव्यज्ञानक्रियेश्वरम् * इति दशमस्कन्धीयवाक्येन तादृशैरन्यैश्च सर्वेषां पूजात्वनिर्णयात् । एवमेव स्मार्त्तकर्मण्यपि बोध्यम् । सन्ध्योपास्त्यादिकर्माणि विधिना नोदितानि मे * पूजान्तैः कल्पयेत् सम्यग् * इति तत्रापि तथा वाक्यात् । नन्वेवं सति काम्येऽपि यजत्यादिश्रवणेनोक्तरूपतायास्तुल्यत्वात्तदकरणेऽपि प्रत्यवायापत्तिः । नचेष्टापत्तिः कर्त्तुं शक्या । तथा वाक्याभावात् । अतः पूर्वोक्तमसङ्गतमित्याशङ्कायामाहुः ॥ एतदित्यादि ॥ इदमनुपदमेव व्युत्पाद्यम् । एवञ्चाकरणे प्रत्यवायजनकत्वे सति नियतफलत्वं नित्यत्वमित्येव नित्यलक्षणम् । यावदुक्तेत्यादि तु प्रकृतिबोधनायेति बोध्यम् । काम्यं तु वैकृतमित्यत्र वैकृतमित्युद्देश्यम् ॥ ३ ॥

एवमुद्देशतो रूपद्वयं निरूप्य फलं निरूपयति ॥

ज्ञानिनस्तदभिव्यक्तौ कर्त्तुर्मोक्षः क्रमाद् भवेत् ॥
अन्यथा स्वर्गसौख्यं तु द्विरूपं तत् क्रमाद्भवेत् ॥४॥
वाक्यशेषात्त्वात्मसुखं प्रसिद्धेर्लोक उच्यते ॥
यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ॥
अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥ ५ ॥

ज्ञानिन इति ॥ भगवदानन्दरूपं फलं ब्रह्मज्ञानयुक्तस्य यथोक्तकर्मकर्त्तुरेव । तत्र हेतुः । तदभिव्यक्तौ सत्यां षोढाविहितश्चेदभिव्यक्तो

भवति ।पुरुषो विहितः षोढेसत्रोक्तं पञ्चात्मकं ब्रह्म च तदैव फलं प्रयच्छतीति भावः । मर्यादायां क्रममोक्ष एव फलम् ।सद्योमुक्तिस्त्वतिकृपया । ब्रह्मज्ञानाभावे तु पञ्चात्मकाद्भगवतः स्वर्गसुखं भवति । भिन्नवाक्येष्वपि फलत्वेन निरूपणात् ॥ ४ ॥

स च स्वर्गो द्विविध इत्याह ॥ वाक्यशेषादिति ॥ सुष्ठु अर्ज्यत इति स्वर्गः । सत्त्वाकारान्तःकरणे सर्वेहानिवृत्तौ यदात्मसुखं प्रकटीभवति, तदग्निहोत्रादिसाध्यम् । सर्वदेवानामधिकृतानां तुष्टावाध्यात्मिकत्वे यागस्य जाते आत्मानन्दः प्रकटो भवति । एतदभावे तु भौतिकत्वे स्वर्गलोको भवतीत्यर्थः ॥ प्रसिद्धिर्लौकिकी वाक्यशेषमाह ॥ यन्न दुःखेनेति ॥ स्वर्गकाम इति सर्वत्र स्वर्गशब्दार्थः सन्दिग्धः । सन्दिग्धेषु वाक्यशेषादिति । वाक्यशेषः शाखान्तरे प्रसिद्धः दुःखानुभवसहितः । सुखानुभवो लौकिकः । स्वर्गोऽन्यथा अलौकिकत्वात् । सुखानुभवश्च अनन्तरमेव कालेन ग्रस्यते । त्रिक्षणावस्थायित्वात् । न तथा वैदिकः । लौकिको ह्यभिलाषानन्तरं प्रयत्नसम्पाद्यः । वैदिको न तथा ॥

तादृशं सुखं किमित्याकाङ्क्षायां विषयजन्यं तथा भवितुं नार्हति । दुःखसम्भेदकस्यावश्यकत्वात् । नापि परमानन्दः । ईश्वराधीनत्वात् । अत आत्मसुखमेव तादृशं भवति ॥ ५ ॥

फलं निरूपयतीति ॥ जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे, कर्मणा मृत्युमृषयो निषेदुः प्रजावन्तो द्रविणमिच्छमानाः, अथापरे मनीषिणः कर्मभ्योऽमृतत्वमानशुरित्यादिश्रुतिभ्यो, ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति *विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात् तथा नाविदुषो भवेद् *इति भगवद्वाक्याच्चाधिकारिभेदात् फलभेद इत्यधिकारिणं व्यापारं कर्मस्वरूपं च ज्ञापयितुं नित्यानां फलं निरूपयतीत्यर्थः॥भगवदानन्देति॥तेन सिद्धान्ते मोक्षस्वरूपमधिकारी चेति द्वयं विवृतं ज्ञेयम् । एवञ्च भवाय नाशायेति पञ्चमस्कन्धे प्रियव्रतं प्रति ब्रह्मवाक्येन देहयोगस्य

भगवद्विचारितकार्यार्थत्वादेते निष्कामाः, ब्रह्म ज्ञात्वापि कर्म कुर्वन्त्वित्येवं रूपेण ये विचारितास्तेषामिदं फलम्। अयं चार्थ उत्तरमीमांसायां साधनाध्यायतुरीयपादे जैमिनिमतेन सिद्ध्यति। तत्र, पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायण इति सूत्रे केवलविद्यायाः वेदनविषयात् केवलाद्भगवत एव वा पुरुषार्थो मोक्षादिर्न तु कर्मणा, ब्रह्मविदाप्नोति परं, नायमात्मेन्युपक्रम्य, यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इत्यादिशब्दादिति सिद्धान्तमुक्त्वा, शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिरित्यादिसूत्रेषु विद्यायाः कर्माङ्गत्वात् कर्मणो वा, विद्यासमुच्चितात् कर्मणो वा पुरुषार्थ इति जैमिनिमतस्य दर्शितत्वात् ॥ हेतुरिति ॥ व्यापारः । ननु ज्ञानाभावेऽपि यागत्वस्याविशिष्टत्वाज्ज्ञानिनं प्रत्येव तदभिव्यक्तौ को हेतुरित्यत आहुः ॥ षोढेत्यादि ॥ औपनिषदं शाब्दमग्निहोत्रादिपञ्चकं पूर्वकाण्डोक्तमित्येवं षोढा विहितश्चेत्तदा वेदार्थरूपो भगवानभिव्यक्तो भवति। यथा, विश्वसृजः प्रथमाः सत्रमासतेति सहस्रसमे सत्रे, ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः, हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्म नामेत्यत्र तदैव फलं मोक्षरूपं प्रयच्छति, नान्यथेत्यर्थः। नन्वभिव्यक्तश्चेत् सद्य एव मोक्षं कुतो न प्रयच्छतीत्यत आहुः॥ मर्यादायामित्यादि ॥ एवञ्च पूर्वकाण्डेऽपि विराजमभिसम्पद्यते अमृतीभवतीत्येवञ्जातीयकेषु वाक्येषु यो मोक्ष उक्तः सोऽपि ज्ञानसहित एवेति ज्ञेयम् । क्रमिकत्वं चार्चिरादिमार्गबोधकश्रुतिभ्य इति च। तत्प्रकारस्त्वग्रे साधनप्रकरणे, सर्वं जानन्नित्यारभ्य, तथाविधानित्यन्तेन स्फुटीकरिष्यते। ननु यदि मर्यादायां क्रममुक्तिरेव तदा सद्योमुक्तिर्योगादिनापि न स्यात् । मर्यादायास्तत्रापि तुल्यत्वात्। तथाच तद्बोधकवाक्यविरोध इत्यत आहुः ॥अतिकृपयेति॥ तथाच वाक्यानि पुष्टिमार्गपराणीति न विरोध इत्यर्थः। एवमुत्तमाधिकारिणां फलमुक्त्वा मध्यममन्दयोः क्रमेण फलमाहुः ॥ ब्रह्मेत्यादि ॥ भिन्नवाक्येष्विति ॥ ज्ञानमन्तरेण यत्र केवलो यागो बोध्यते तादृशेषु स्वर्गकामादिवाक्येषु। तथाच तदन्यथानुपपत्त्या मध्यमादेरपि फलमङ्गीक्रियत इत्यर्थः। एवञ्च द्विरूपं तत्क्रमाद्भवेदित्यत्र अधिकारिक्रमादित्यर्थो बोध्यः ॥४॥ सचेति ॥ ज्ञानाभावे उच्यमानः सुखात्मकः स्वर्गः। फलद्वयमेकस्मिन् वाक्ये कथं संग्रहीतुं शक्यमित्याकाङ्क्षायां द्वयोरप्यनुगतं रूपमाहुः ॥ सुखमित्यादि ॥ तथाचात्मसुखे लोके च

योगरूढ्योस्तुल्यत्वात् स्वर्गपदेनोभयं संग्रहीतुं शक्यत इत्यर्थः । पूर्वस्य स्वरूपमाहुः ॥ सत्त्वेत्यादि ॥ आत्मसुखमित्यत्रात्मपदेनान्तःकरणं बोध्यम् । तच्च जीवोपभोग्यं जैवानन्दान्न्यूनमित्युक्तम्, तुलयाम लवेनेत्यस्य सुबोधिन्याम् । तत्रैव व्यापारं व्यापारिस्वरूपं चाहुः ॥ सर्वैत्यादि ॥ द्वितीयस्याहुः ॥ एतदभाव इत्यादि ॥ एतदभाव इति ॥ देवतोषाभावे । अत्रापूर्वं व्यापारो बोध्यः ॥ लौकिकीति ॥ एषैव गीतायां, त्रैविद्या मां सोमपा इत्यादिनाऽनूक्ता ज्ञेया । अन्यथा यामिमामित्यादि न वदेत् । एकादशे च, इष्ट्वेह देवता यज्ञैरित्यादि च न वदेत् । अतस्तथेत्यर्थः । ननु स्वर्जनरूपस्यार्थस्य लोकेऽपि तौल्ये किं वाक्यशेषोपन्यासेनेत्याशङ्कायां तदाहुः ॥ स्वर्गकाम इत्यादि ॥ वाक्यशेषादितीत्यत्र इति हेतौ । तथाच जैमिनिना तस्यैव निर्णायकत्वकथनात्तदुपन्यास आवश्यक इत्यर्थः । तस्य निर्मूलत्वभ्रमनिरासायाकरं प्रमाणं चाहुः ॥ शाखेत्यादि ॥ यद्यनाकरः स्याच्छिष्टादृतो न स्यात् तथा सति न शिष्टेषु प्रसिद्ध्येतेति प्रसिद्धिरेव मानमित्यर्थः । नन्वत्र लोकविशेष एव तादृशं सुखमुच्यताम् । आत्मसुखे किं मानमित्याकाङ्क्षायां वाक्यं व्याकुर्वन्तस्तद्वदन्ति ॥ दुःखेत्यादि, भवतीत्यन्तम् ॥ तथाच दुःखासम्भिन्नत्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वे सति अभिलाषातिरिक्तासाधारणकारणसंपाद्यं सुखं स्वर्ग इत्यर्थः । अत्र प्रथमं सत्यन्तं लौकिकसुखवारणाय । द्वितीयं तु नित्यत्वबोधनायैव । विशेष्यदलं परमानन्दवारणायेत्येवं द्वयोर्वारणे आत्मसुखमेव पारिशेष्यात् सिद्ध्यतीति श्रुतार्थापत्तिरेव मानमित्यर्थः ॥ ५ ॥

स्पर्द्धासूयादिदुःखानि स्वर्गिणां स्युः सदा ध्रुवम् ॥
प्रवृत्तिमार्गनिष्ठत्वान्न ध्रुवोपरि तद्गतिः ॥ ६ ॥
नच स्वर्गादिलोकेषु वाक्यशेषोक्तमीर्यते ॥
अत आत्मसुखं वाक्ये वाच्यं तत् सत्त्वतो भवेत् ॥
शुद्धे सत्त्वगुणोद्भेदः स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः ॥ ७ ॥

तदाह॥स्पर्द्धेति ॥ स्वर्गलोके विद्यमानानामिन्द्रादीनां स्पर्द्धादिकं श्रूयते । तच्च दुःखरूपम् ।नच ब्रह्मलोकः स्वर्गशब्दवाच्यः॥ प्रवृत्तिमार्गनिष्ठत्वात् । ज्ञानाभावेन केवलकर्मकरणं प्रवृत्तिमार्गः ॥ अत एव क्रममुक्तिमार्गे तेन गच्छन्तीत्याह ॥ न ध्रुवोपरि तद्गतिरिति ॥६॥ नापीन्द्रलोकेषु वाक्योक्तं सुखं सम्भवति।अनुपपत्तेरुक्तत्वात् । अतः पारिशेष्यादात्मसुखमेव वाक्यार्थः । अत एव स्वर्गशब्दः स्वसाधने भगवता प्रयुक्त इत्याह ॥ तत्सत्त्वतो भवेत् ॥ सत्त्वगुणप्रवृद्धावेव तदात्मसुखं भवेत् । सत्त्ववृद्धिश्च शुद्धया । अतः पञ्चानामावृत्तेश्चोपयोगः । भगवद्वाक्यमाह ॥ स्वर्गः सत्त्वगुणोदय इति ॥ सत्त्वगुणाद्वा उदयो यस्येति ॥ ७ ॥

तदाहेति ॥ तस्माद्धेतोः पारिशेष्यं व्युत्पादयितुं लोकेषु तदभावं सार्द्धेन।हेत्यर्थः ॥ स्पर्द्धादिकं श्रूयते इति ॥ देवाः सुराः संयत्ता आसन् तदग्निर्न्यकामयत तेनापाक्रमत्, तदिन्द्रोऽच्चायत् । आदित्यो वा अस्माल्लोकादमुं लोकमायन् । तेऽमुं लोकं गत्वा पुनरिमं लोकमभ्यध्यायन्नित्यादिषु श्रूयत इत्यर्थः । नन्वेवं सति पूर्वोक्तदोषाणां ब्रह्मलोके अभावात् स एव स्वर्गत्वेन वाच्य इत्यत आहुः ॥ नचेत्यादि ॥ प्रवृत्तीत्यादि ॥ फलशेषिणः कर्त्तुरित्यर्थः । तावता कथं न तस्य स्वर्गत्वेन ग्रहणमित्यत आहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ अयमाशयः द्विविधो हि ब्रह्मलोकः । प्रवृत्तिमार्गगम्यो निवृत्तिमार्गगम्यश्च । तत्राद्यः क्षयादिदोषवान् । तस्य तादृशत्वं स्कान्दे कुमारिकाखण्डे इन्द्रद्युम्नकथायां प्रसिद्धम् । स हि मार्कण्डयतालजङ्घादीन् स्वनामयशः पृष्ट्वा, तैर्न जानीम इत्युक्ते पाताद्भीतो मार्कण्डेयाद्युपदेशेन कश्चिद्बहुकल्पजीविनं कूर्मं पृष्ट्वा तेन तद्यशस्युक्ते भूमौ यशःसत्त्वेन पुनर्ब्रह्मलोकं जगामेति कथनात् । रामायणेऽपि अन्नदानाभावेन ब्रह्मलोके क्षुधापीडितस्य कस्यचित् सहस्राश्वमेधयाजिनः पुनर्भूमावागत्य तद्दत्वा पुनस्तत्र गमनोक्तेश्च । द्वितीयस्तु वेदान्तविज्ञानेति श्रुत्या अक्षयः पूर्वोक्तदोषरहितः।तत्र यथा योगयुक्तस्य परिव्राजो रणाभिमुखे हतस्य च सूर्यमण्डलं भित्त्वा मार्गस्तथा क्रममुक्तिगन्तुर्ध्रुवं

नीचैःकृत्य तदुपरिमार्गस्तेन पथा द्वितीये गम्यते । स च प्रवृत्तिमार्गनिष्ठस्य कर्त्तुस्तादृशाधिकाराभावादगम्य इति तन्मार्गगमनाभावान्न तस्य तत्प्राप्तिः । अत एव तदभिलाषेण न तस्योपनयनमित्यभिलाषोपनीतत्वाभावान्न स स्वर्गशब्दवाच्य इति ॥ ६ ॥ प्रथमस्योक्तस्कान्दादिसिद्धस्वरूपत्वमभिसन्धायाहुः ॥ नापीत्यादि ॥ अनुपपत्तेरिति ॥ दुःखसम्भेदादिरूपायास्तस्या इत्यर्थः ॥ अत इति ॥ लक्षणाप्रवेशात् । नन्वात्मसुखं जैवानन्द एव भवतु तस्य आन्तःकरणत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायामुक्तार्थदाढर्चाय गमकमाहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ इत्याहेति ॥ अनेनाशयेनाहेत्यर्थः । ननु लक्षणानुरोधाद्भवत्वेवं तथापि प्रवृद्ध एव सत्त्व आत्मसुखं भवति, नाप्रवृद्ध इत्यत्र किं गमकमत आहुः ॥ अतः पञ्चानामित्यादि ॥ अन्यथा फलस्य विधिवाक्य एवोक्तत्वादेकस्यैव करणे सकृदेव च करणे फलावश्यंभावाद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत, यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति, प्रतिसंवत्सोमः पशुः प्रत्ययनं तथेत्यादिवाक्यबोधितं पञ्चानां कारणमावर्त्तनं च व्यर्थमेव स्यादतः प्रवृद्धिरेव भगवद्वाक्येऽभिप्रेतेत्यर्थः । पुरस्फूर्त्तिकार्थकथने भगवद्वाक्ये लक्षणापत्तिरिति तत्परिहारायाहुः ॥ सत्त्वगुणाढ्येति ॥ ७ ॥

एतदात्मसुखरूपं फलं नियमाह ॥

अतस्तदेव हि फलं कामाभावेपि सिद्ध्यति ॥
यागादेर्भगवद्रूपात्कामितं फलति स्फुटम् ॥ ८ ॥
श्लिष्टप्रयोगाद्वेदस्य परोक्षकथनं मतम् ॥
बालानुशासनार्थाय रोचनार्थं तथा वचः ॥ ९ ॥

अतस्तदेवेति ॥ तैः स्वभावत एव शुद्धिः सम्पाद्यत इति भोजने तृप्तिवन्न कामना अपेक्षते । तर्हि विकृत कथं कामनापेक्षा तत्राह ॥ यागादेर्भगवद्रूपादिति ॥ आधिभौतिकं वा फलं कथमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ यागादेरिति ॥ भवद्रूपत्वात् । काम्यो

नित्यो वा यागादिः कामितं फलति ॥ स्फुटमिति लौकिकं फलम् ॥ यतः स्पष्टमेव कार्यादेः फलम् अनूभूयते ॥८॥ ननु स्वर्गो नाम लोक एव।स्वर्ग।य वा एतानि लोकाय हूयन्त इति। देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोऽभवदिति । स्वर्गो वै लोको नाक इति सर्वत्र स्वर्ग-लोक एव स्वर्गशब्दार्थस्तत्कथमुच्यते, आत्मसुखं स्वर्ग इति । सत्यम् । अङ्गेषु स्वर्गशब्देषु लोकसामानाधिकरण्यात् तद्वाचक-त्वम् । प्रधाने च वाक्यशेषस्य विद्यमानत्वाद् आत्मसुखवाचक-त्वमेव । अन्यथा वाक्यशेषो व्यर्थः स्यात् । सन्देहाभावाच्च । अतः स्वर्गशब्देन उभयमपि संग्राह्यम् । तर्हि वेदप्रधानवाक्येषु निःसन्दिग्ध एव स्वर्गशब्दः कथं न प्रयुज्यते तत्राह॥ श्लिष्टप्रयो-गादिति ॥ श्लिष्टप्रयोगार्थं तथा न प्रयोगः ॥ श्लिष्टप्रयोगस्य च फलं परोक्षकथनम् । परोक्षकथनस्यापि प्रयोजनं बालानुशासन-म् । तेषामनुशासनं रुच्युत्पादनमेव ॥ अतस्तथा वचनं श्लिष्टप्र-योग इत्यर्थः ॥ ९ ॥

नित्यमिति॥कामनासहकाराभावेऽपि यागस्वरूपमर्यादया जायमान मित्यर्थः। एतत्कथनप्रयोजनमाहुः॥ तैरित्यादि ॥ तर्हीति॥यदि यागत्वेन शुद्धित्वेन कार्यकारणभावात् प्रकृतौ कामनानपेक्षा तर्हीत्यर्थः॥ वेति॥ वाशब्दः समुच्चये ॥ आधिभौतिकमिति ॥ लोकात्मकम् ॥ कथमिति॥ कामनासद्भावेऽपि यागत्वेन शुद्धित्वेन यागत्वेनात्मसुखत्वेन च यः कार्यकारणभावस्तस्याभङ्गान्नित्ययागस्वरूपस्य च तुल्यत्वान्नित्यं फलं विहाय कामितं फलं कुतो जायत इत्यर्थः । मूले भगवद्रूपा-दिति प्रयोगो भावप्रधान इति ज्ञापयितुमाहुः ॥ भगवद्रूपत्वादिति ॥ तथाच भगवतः सर्वफलदातृत्वात् कामानुरोधात्तथेत्यर्थः । ननु भगवद्रूपत्वस्य कामनाभावेऽपि तौल्यात्तदाऽपि कामितं कुतो न फलतीत्याकाङ्क्षायां युक्तिं समाधायिकामाहुः ॥ स्फुटमित्यादि ॥ अयमर्थः । यथा नित्यकरणे यावज्जीवादिवाक्यं नियामकं न तथा वि-कृतिकरणे किमपि नियामकमस्ति । अतस्तत्र कामनयैव प्रवृत्ति-

रिति निश्चीयते । सा चेत् कामना यागेन न पूर्येत तदा विश्वासाभावे पूर्वकाण्डमेवोच्छिद्येत । अतः कामितमेव तस्माद्भवति, न तु सत्त्वशुद्धिरपीति भगवत्कृता मर्यादा तादृशफलदर्शनानुरोधाज्ज्ञायते । अतो विकृतौ कामनापेक्षा । तत एव चाधिभौतिकात् प्रकृतिरूपादपि लोकरूपं फलमिति दृष्टानुरोधादेवासन्देह इत्यर्थः ॥८॥

पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ ननु स्वर्ग इत्यादि ॥ लोकसामानाधिकरण्यादिति ॥ लोकशब्दसामानाधिकरण्यादित्यर्थः ॥ सन्देहाभावादिति ॥ प्रधानवाक्ये लोकपदसामाधिकरण्याभावेन, स्वर्गः सत्त्वगुणोदय * इति भगवद्वाक्येन च सन्देहाभावादित्यर्थः । सिद्धमाहुः ॥ अत इति ॥ भगवद्वाक्यस्य लौकिकफलस्य च दर्शनादुक्तरीत्या व्यवस्थासामञ्जस्याच्चेत्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ यद्युभयमपि वेदाभिप्रेतं तदेत्यर्थः ॥ परोक्षकथनमित्यादि ॥ तदुक्तमेकादशस्कन्धे, परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम् * कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथेति * फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् * श्रेयोविधित्सया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम् * इति ॥ ९ ॥

पशुबन्धयाजी सर्वान् लोकानाप्नोति निश्चयः ॥
अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति ॥१०॥
अक्षय्यं सर्वलोकाख्यमात्मरूपं नचान्यथा ॥
नित्ये स्वर्गः फलं नान्यत् पश्वादिर्विकृतौ फलम् ॥११॥
रूपं तदेव विकृतेः किञ्चित् साधनमन्यथा ॥
विकृताद्धि हरेः किञ्चिद्विकृतं फलमीर्यते ॥ १२ ॥
नित्यकर्मप्रसिद्ध्यर्थं काम्यादीनां विधिः श्रुतौ ॥
पशुपुत्राद्यभावे तु न नित्यं कर्म सिद्ध्यति ॥ १३॥

पञ्चकर्माणि नित्यानि । तत्र त्रिषु स्वर्गः फलम् । यथा अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो

यजेत । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम इति । पशुबन्धचातुर्मास्ययोस्तु न स्वर्गः फलं श्रूयत इति वक्तुं वाक्यद्वयमाह ॥ सर्वांल्लोकानिति ॥ १० ॥

समाधानमाह ॥ अक्षय्यमिति ॥ अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीत्यत्र सर्वान् लोकान् पशुबन्धयाज्यभिजयतीत्यत्रापि यदक्षय्यशब्देन सर्वलोकशब्देनोच्यते तदात्मसुखमेव वाक्यशेषोक्तम् । तदैव पञ्चानां नित्यानामेकं फलं भवति । इतोऽपि हेतोः स्वर्गशब्देनात्मसुखम् । पञ्चात्मकस्य भगवत एकत्वात् । अन्यथा लोकपक्षे नैतदुपपद्यत इत्यर्थः ॥ उपसंहरति ॥ नित्ये स्वर्गः फलमिति ॥ बालाबालभेदेनोभयमपि । अन्यत् पुत्रादिकं न नित्यस्य फलम् । विकृतौ तत्फलम् ॥ ११ ॥

विकृतस्य कथं फलसाधकत्वमित्याशङ्क्याह ॥ रूपं तदेव विकृतेरिति ॥ तदेव भगवद्रूपं विकृतेरपि । परं साधनं किञ्चिदन्यथा भवति, तेन विकृतत्वम् । स च विकारो वेदोक्त इति सफलः । तर्हि नित्यमेव फलं कुतो न साधयति तत्राह ॥ विकृतादिति ॥ १२ ॥

ननु वेदे किमिति विकृतं विकारफलं चोक्तमित्याशङ्क्याह ॥ नित्यकर्मप्रसिद्ध्यर्थमिति ॥ तत्र साधकमाह ॥ पशुपुत्राद्यभाव इति ॥ १३ ॥

स्वर्गविषये पुनः किञ्चिदाशङ्कते ॥ पञ्चेत्यादि ॥ इति वक्तुमिति ॥ अनेन हेतुना वाक्यशेषस्यानिर्णायकत्वं वक्तुम् । तथाच निःसन्दिग्धेन सन्दिग्धनिर्णयः । वाक्यशेषोऽपि स्वर्गशब्दमात्रयुक्तत्वेनात्मसुखस्य न विनिगमकः । अनुपपत्त्यन्तरस्य विद्यमानत्वादतो न तेन निर्णय इत्यर्थः । वाक्यद्वयं त्वेतद् आपस्तम्बकल्पस्थम् । तथाच चतुर्थे लोकपदात्, पञ्चमे चाक्षय्यपदेन ध्वंसप्रतियोगित्वनिवारणाद्वाक्यशेषोक्तसुखत्वं लोकनिष्ठसुखस्य वक्तव्यम् । तावता प्रसिद्धिरपि न विरोत्स्यत इति भावः ॥ १० ॥

सुखमेवेत्येवकारेण लोकसुखव्यवच्छेदः । तत्र युक्तिमाहुः ॥ तदैवेत्यादि ॥ पञ्चकर्त्तुरेकं फलं वक्तव्यम् । नानात्वे कस्य फलं पूर्वं, कस्य पश्चादीति निर्णेतुमशक्यत्वात् । नच यज्ञक्रमान्निर्णयः । अत्युग्रपुण्यपापानामिहैव फलमश्नुत * इति न्यायेन पूर्वं महायागफलस्यापि सम्भवदुक्तिकत्वात् । नच तस्यैवेत्यपि । प्रजापतिर्यज्ञानसृजेतेति श्रुतौ यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोम इति तुल्यत्वोक्तेः पौष्कल्यस्य तदप्रयोजकत्वात् । नच यत् पश्चात्तस्यैवेत्यपि । नियामकाभावात् । अत एकमेव निश्चेयम् । तच्चात्मसुखमेवेति तत्रापि हेतुः ॥ पञ्चात्मकेत्यादि ॥ स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासाविति श्रुतावेकत्वेनैव निरूपणादित्यर्थः । नन्वेक एव लोकस्तादृशः स्वीकार्य इति शङ्कायामाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ एतस्यैव विवरणं, लोकेत्यादि ॥ सर्वान् लोकानित्यत्र सर्वपदस्यासङ्कुचितवृत्तिकत्वे लोकान्तरस्यापि प्राप्तेः पञ्चकर्त्तुः स्वर्गो न नियतः स्यात् । स्वर्ग एव सङ्कोचे उक्तरीत्या क्रमविरोधः । एकोत्तरं द्वितीयभावनादक्षय्यपदविरोधः । यजमानार्थे तल्लोकागमनाभावेनाभिलाषोपनीतत्वविरोधश्च । अतः फलस्यैक्यं वाच्यम् । तदात्मसुखानङ्गीकारे नोपपद्यत इत्यर्थः । नच वाक्यविरोधः । विश्वेदेवा इतिवत् पदद्वयेन नानाविधात्मसुखानां कथनेनाविरोधात् । तस्मादात्मसुखमेव वाक्यशेषार्थ इति निश्चयः । अत एवार्थवादाधिकरणे सर्वत्वमाधिकारिकमिति सूत्रे यथाधिकारं सर्वत्वं ग्राह्यमिति बोधितम् । तेन पूर्णाहुत्या सर्वान् कामान् आप्नोतीत्यत्र यथा तदधिकारापेक्षं तथाऽत्रैतदधिकारापेक्षमिति निष्कामाधिकारे आत्मसुखानुकूलं सकामाधिकारे च सङ्कुचितं तद्ग्राह्यमतो न तद्विरोधः । भाष्यकारमतं त्वत्र नादरणीयम् । तदस्माभिः पूर्वप्रकरण एवोपपादितमिति न दोषः । तर्हि प्रसिद्धेः का गतिः । इन्द्रादीनां च कथं लोकप्राप्तिरित्यत आहुः ॥ बालेत्यादि ॥ नेति ॥ प्रधानवाक्येऽनुक्तत्वात्तथेत्यर्थः । एवं प्रकृतिरूपं विचारितम् । अतः परं विकृतिरूपं विचारयितुं फलकथनमुखेनोपाक्षिपन्ति ॥ विकृताविति ॥ ११ ॥

तदेवेति ॥ अग्निहोत्राद्यात्मकम् ॥ तर्हीति ॥ वेदोक्तत्वे यागत्वे च तुल्य इत्यर्थः । मूले किञ्चित्पदं विकृतविशेषणम् । किञ्चिद् विकृतादित्यर्थः ॥ १२ ॥

पशुपुत्राद्यभाव इति ॥ फलाकाङ्क्षाविरहस्य स्वर्गकामनायाश्च सर्वे-

षामभावाद्यदि कामितफलार्थं साधनं वेदेन नोच्येत ततः फलं च यदि न स्यात् तदा वेदे अनाश्वासप्रसङ्गान्नित्ये प्रवृत्तिः कुण्ठिता स्यादतस्तथेत्यर्थः । हविःसहायादिसापेक्षत्वाद् यथाश्रुतो वार्थः ॥ १३ ॥

नन्वेवमेव श्रुत्यभिप्राय इति किं प्रमाणं तत्राह ॥

अङ्गेऽपि तत्फलं नित्ये ज्ञानादिभिरुदीर्यते ॥
यथाकथञ्चिन्नित्यस्य सिद्धिर्वेदेन बोध्यते ॥ १४ ॥
ध्यानादिभिर्यथा मूर्त्तेरभिव्यक्तिः परात्मनः ॥
आधानादिक्रियातोऽपि व्यक्तिर्यज्ञस्वरूपिणः ॥ १५ ॥
दुःखाभावः सुखं चैव पुरुषार्थद्वयं मतम् ॥
मोक्षः कामस्तयोरङ्गधर्मौ ह्यर्थेन साधितः ॥ १६ ॥

अङ्गेऽपीति ॥ यतो वेदे नित्याङ्गेषु अप्प्रणयनादिष्वपि पश्वादिकं फलमुदीर्यते । न हि एकस्य कर्मणः फलद्वयं सम्भवति । अत एकस्यामावृत्तौ यजमानकामनया साङ्गस्यैव तस्य पश्वादिः फलम् । तथा ज्ञानादिभिरपि फलमुदीर्यते । य एवं वेद पशुमान् भवतीति ॥ तत्रापि कामनायामेव भवतीति मन्तव्यम् । तच्च ज्ञानं कर्माङ्गम् । ननु कथमेवं वेदस्याभिप्रायोऽध्यवसीयते । स्वतन्त्रतयैव पश्वादीनां फलताऽस्त्वितिचेत् तत्राह ॥ यथाकथञ्चिदिति ॥ नित्यस्याविकृतस्य भगवतो रूपस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्वेदेन बोध्यते ॥ १४ ॥

ननु कृतिसाध्यो यागादिः कथं नित्य इतिचेत्तत्राह ॥ ध्यानादिभिरिति ॥ यथा ध्यानधारणादिभिर्भगवन्मूर्त्तेरानन्दरूपस्याऽभिव्यक्तिस्तथा आधानादिसोमान्ताक्रियाभिर्वेदबोधितदेहचेष्टा-

रूपाभिर्ध्यानादिसंहिताभिर्यज्ञस्वरूपिणोऽपि भगवतोऽभिव्यक्तिरित्यर्थः ॥ १५ ॥

नन्वेवमर्थव्याख्याने कोऽभिप्रायस्तत्राह ॥ दुःखाभाव इति ॥ पुरुषार्थपर्यवसायी वेदः । पुरुषार्थाश्च चत्वारः । तत्र साक्षात् पुरुषार्थद्वयं, सुखं दुःखाभावश्चेति । तत्र सुखं स्वर्गादिपदेनोच्यते। दुःखाभावो मोक्षपदेन । तयोः साक्षादङ्गं धर्मः । आत्मचिन्तनस्यापि धर्मत्वात् । ज्ञानसाध्यत्वं धर्मयोग एवेति मतम् । अत एव न ज्ञानस्य पुरुषार्थेषु गणना । धर्मस्य च साधनम् अर्थः । एवं साक्षात् परम्परया चत्वारः पुरुषार्था भवन्ति । अतः पश्वादिरर्थो यागसाधनम् । यागश्च धर्मः कामसाधनम्, ज्ञानसहितो मोक्षसाधनश्च । अत एवं व्याख्यायत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

अङ्गेऽपीति ॥ मूलस्थोऽपीति शब्दो ज्ञानादिभिरित्यनेनाप्यन्वेति ॥ उदीर्यत इति ॥ चमसेनापः प्रणयेद् गोदोहनेन पशुकामस्य मृण्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य कांस्येन ब्रह्मवर्चसकामस्येत्यादिषु वाक्येषूच्यते । तथाच विकृतौ यत्प्रधानफलं तन्नित्ये अङ्गफलत्वेनोच्यते तेन विकृतापेक्षया प्रकृतस्याधिक्यं बोध्यते । ततश्च विकृतेस्तादर्थ्यं ज्ञायते, यथा अर्थवादस्य । अतो न विकृतेर्नित्यफलसाधकत्वमित्यर्थः। ननु चतुर्थस्य तृतीये विचारितम् । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात् । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते । यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते, वर्म वा एतद्यज्ञाय क्रियते वर्म यजमानायेत्यादिषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु या फलश्रुतिः सार्थवादः । एतेषां क्रत्वर्थत्वात् तन्निर्वर्त्तनातिरिक्तस्य कामादिपदाभावेन कल्पयितुमशक्यत्वात् । प्रकृते वर्त्तमानप्रयोगाच्च । क्रतुसम्बन्धश्चैषां वाक्यादिगम्यः । तथा नैमित्तिके विकारत्वात् क्रतुप्रधानमन्यत् स्यादित्यधिकरणे अपःप्रणयनादिवाक्यान्युदाहृत्य तेषां पात्राणां नैमित्तिककाम्याङ्गतैव व्यवस्थापितेति जुह्वादिषु फलाभावात् तादृशापःप्रणयनादिषुनित्याङ्ग-

त्वाभावाच्च कथमेवमुच्यत इतिचेद् । मैवम् । एतस्य फलवादस्य गुणवादत्वेन जुह्वादिप्राशस्त्ये गौणत्वेऽपि तद्विशिष्टयागगुणबोधने बाधकाभावात् । असद्गुणस्य सद्द्बोधने तद्यागस्य प्रतारणत्वापत्तेर्विध्यंशेऽप्युपप्लवाच्च । अतो यागस्यैव तत्फलमित्यदोषः । एवमग्निहोत्रादीनां नित्यत्वेऽपि अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः प्रजाकामः पशुकामः सर्वेभ्यो वै कामेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादिवाक्यान्तरेण काम्यत्वस्यापि श्रावणान्नित्यानामेव कामनामात्रेण काम्यत्वमिति स्वरूपभेदाभावान्नित्याङ्गत्वमप्यपःप्रणयनादीनामदुष्टमेवेत्येवमुच्यत इति गृहाण । नन्वेवं सति काम्यविधिवैयर्थ्यापत्तिः । नित्याङ्गादिभिरेव तत्फलसिद्धेस्तयैव नित्यप्राशस्त्यस्यापि सिद्धेश्चेतिचेत् तत्राहुः ॥ न हीत्यादि ॥ द्वितीयस्य चतुर्थे यावज्जीवपादे चिन्तितम् । अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः प्रजाकामः पशुकाम इति । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति च । एवं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति काम्यं प्रयोगं विधायाम्नायते, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । तत्र किं काम्यो नित्यश्च प्रयोगो भिन्न, उत नित्यकाम्ये कर्मणी भिन्ने, अथवात्र काम्यस्यैवाभ्यासो विधीयत इति संशये, यावज्जीवशब्दस्य मरणावधिककालवाचकत्वात् तस्य च प्रकृते काम्याग्निहोत्रादौ पूर्वमप्राप्तत्वाज्जुहोतिं यजेतेत्यनेनानूदिते तस्मिन् कर्मणि स कालो विधीयते । नच सकृदङ्गानुष्ठानेनैव फलसिद्धेरेतदङ्गीकारो व्यर्थ इति वाच्यम् । तस्य काम्यवाक्येनैव सिद्धत्वादत्रैतत्कालानङ्गीकारे विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अग्निहोत्रवाक्ये प्रकरणभेदेऽपि दर्शपूर्णमासवाक्ये तदभावेन कर्मभेदाङ्गीकारे प्रकरणबाधापत्तेश्च । अतः काम्यकर्मणोऽभ्याससिद्धये तत्रायं कालरूपधर्मविधिरिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु जीवनकार्त्स्न्यवाचकस्य यावज्जीवपदस्य न कालवाचकत्वमपि लक्षकत्वम् । जुहोतियजत्योरप्यभ्यासलक्षकत्वमेव, न तु वाचकत्वम् । जीवनं च पुरुषधर्मो, न कर्मधर्मतया विधातुं शक्यः । प्रकरणवशेन श्रुतेर्लक्षणाप्यन्याय्या । अतोऽत्र जीवनं पुरुषधर्मं निमित्तीकृत्य प्रयोगभेद एव विधीयते । कर्मभेदकानां शब्दान्तरादीनामभावात् । निमित्तविशेषसद्भावेनाविशेषपुनःश्रुतेरभावेनाभ्यासस्यापि तथात्वाभावात् । अतोऽत्र जीवनस्य निमित्तत्वेन तस्मिन् सति नैमित्तिकत्यागायोगात् तस्य नि-

स्यत्वमर्थसिद्धम् । नच प्रयोगनैरन्तर्यापत्तिः । सायंप्रातर्वाक्यस्य अमावास्यायाममावास्यया यजेतेत्यादेश्च नियामकत्वात् । तस्मान्नित्यकाम्यप्रयोगौ भिन्नाविति । तदेतदुक्तम् ॥ न हीत्यादि फलमित्यन्तेन ॥ उक्तं न्यायं ज्ञानफलेऽपि स्मारयन्ति ॥ तत्रेत्यादि ॥ ज्ञाने ब्रह्मज्ञानत्वभ्रमवारणाय तत्स्वरूपं परिच्छिन्दन्ति ॥ कर्माङ्गमिति ॥ जैमिनीयमतं निरसितुं तन्मतेनाशङ्कन्ते ॥ नन्वित्यादि ॥ अस्त्विति ॥ विधिवाक्ये दर्शनादस्त्वित्यर्थः ॥ यथाकथञ्चिदित्यादि ॥ तथाच काम्यफलानां नित्याङ्गेषु श्रावणान्नित्ये यावज्जीवाधिकारस्याकरणे प्रत्यवायस्य च श्रावणान्नित्य एव श्रुतेस्तात्पर्यं ज्ञायते । तत्र च स्वर्ग एवात्मसुखात्मा फलत्वेन प्रतिपाद्यते, न पश्वादिकमतो न तेषां स्वतन्त्रतया फलत्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥

यज्ञेपूक्तस्य भगवद्रूपत्वस्य दृढीकरणाय नित्यत्वं परिच्छेत्तुं शङ्कन्ते॥ननु कृतीत्यादि ॥ यथेत्यादि॥ तथाच तेषु यावज्जीवाधिकारकत्वादिरूपमेव न नित्यत्वं किन्तु त्रैकालिकाबाधविषयत्वरूपमतो यज्ञेषु भगवद्रूपत्वं निराबाधम् । मुख्येष्वधिकारिषु तथाभिव्यज्यत इति भावः।अत्र ध्यानादिभिरित्यर्द्धे दृष्टान्तमुखेनोत्तरकाण्डीयसाधनं व्यापारश्चोक्तः । फलं तु ज्ञानिनस्तदभिव्यक्तावित्यनेनैवोक्तम्॥ १५ ॥

एवमर्थव्याख्याने इति ॥ जैमिनीयमतमनादृत्य यज्ञानामधिकारिभेदेन मोक्षादिसाधकत्वं, न तु लौकिकपरत्वं, यज्ञानां भवगद्रूपत्वं चेत्येवं व्याख्याने इत्यर्थः । कामपदस्य सुखवाचकत्वं, कामान् समर्धयन्तु नः, आत्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति, गतागतं कामकामा लभन्ते इत्यादौ काम्यते असौ काम इति योगेन सिद्धम् । विधिवाक्यादौ तदेव, स्वर्गाक्षय्यसर्वलोकपदैरुच्यत इत्याशयेनाहुः॥ तत्र सुखमित्यादि ॥ मोक्षपदममृतादिपदसंग्राहकम् ॥ तयोः साक्षादङ्गं धर्म इति कलत्रद्वाराऽतिरिक्तानन्तरितत्वेन·साधनतया शेषभूत इत्यर्थः । नन्वात्मावारे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुत्यात्मज्ञानादौ मोक्षसुखसाधनत्वोक्तेः कथं धर्म एव तथात्वमत आहुः ॥ आत्मेत्यादि ॥ अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मचिन्तनम् * इति याज्ञवल्क्यस्मृतेस्तस्य धर्मत्वात् सुखमोक्षयोर्ज्ञानसाध्यत्वं, ज्ञानस्य धर्मान्तःपात एव सर्वेषां सम्मत इत्यर्थः । अत्र गमकमाहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ तथाच स्मृतिपुराणानां सर्वतन्त्रसाधारणत्वात्तेषु ज्ञानस्य ज्ञानत्वेन पुरुषार्थ-

त्वानुक्तेर्धर्मत्वस्य चोक्तेस्तेनैव रूपेण पुरुषार्थत्वं निश्चीयत इत्यतस्तथेत्यर्थः । नन्वस्तु धर्मस्य सुखमोक्षसाधकत्वं, तथापि पश्वादीनां स्वतन्त्रफलत्वानङ्गीकारे किं बीजमत आहुः ॥ धर्मस्य चेत्यादि ॥ अयमाशयः । पश्वादीनां स्वतन्त्रफलत्वाभ्युपगन्तृमते तेषां न तेन रूपेण फलत्वं सर्वसाधारणत्वात् । किन्तु स्वेष्टत्वेन रूपेण । इष्टेस्तु, मेऽस्त्विदमित्याकारः । तत्र प्रविष्टाया ममताया अविद्याकार्यत्वेन दुःखरूपत्वात्तत्सम्बन्धेन पश्वादीनामपि तथात्वात् तेषामनर्थरूपतया नार्थकत्वम् । किञ्च । यागदानादौ धर्मत्वेनार्थत्वेन साध्यसाधनभावः प्रत्यक्षाद् द्रव्याम्नानाच्च निश्चितः । अर्थत्वेन धर्मत्वेन तु शाब्दः । को हि तद्वेद यदमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा नवेति श्रुतेरन्तरायबाहुल्याच्च सन्दिग्धोऽपि । एतेन जपतीर्थयात्रादावर्थनैरपेक्ष्यमपि व्याख्यातम् । अदृष्टाच्च दृष्टं बलवत् । अत इदं, धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्येत्यत्रोक्तं तदनङ्गीकारे बीजमित्यर्थः ॥

एवमिति ॥ अनेन प्रकारेण, न तु धर्मादर्थश्च कामश्चेत्याद्युक्तप्रकारेण । नच तद्विरोधः शङ्क्यः । तत्रापि काम्यकर्मत्याग एव व्यासचरणानां तात्पर्यात् । भारतस्य वेदव्याख्यानरूपत्वात् । अग्रिमवाक्ये, धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये इति निन्दाकथनाच्चेत्यर्थः । अतोऽतिरागिणः कामाद्यर्थे काम्ये प्रवृत्तौ तत्फलानन्तरं धर्मे आदरोत्पत्तौ ततः सुखदुःखानामनित्यत्वदर्शनात् तत् परित्यज्य नित्यफलसांमुख्येन तत्करणे तत्सिद्धौ परं ब्रह्माधिगच्छतीत्युपसंहारोक्तफलप्राप्तिर्मोक्षो वा भवतीति तत्तात्पर्यं बोध्यम् । एवं तावत् पञ्चात्मकमिति मङ्गलकारिकायां भगवद्रूपो यो वेदार्थ उद्दिष्ट आसीत् स सर्वोऽपि अग्निहोत्रमित्यादिषु व्याख्यासहितासु कारिकासु यथाक्रमं प्रकृतिस्वरूपनित्यकाम्यस्वरूपतत्तारतम्याधिकारिभेदतत्फलोक्तिप्रयोजनविकृतिस्वरूपतत्फलसाधकत्वबीजयागनिष्ठभगवत्त्वबाधकनिरासधर्मनिष्ठनान्तरीयकसाधनता चेत्येवमादिरूपेण उपपादितः ॥ १६ ॥

साधनं च फलं चैव हरिर्वेदे निरूप्यते ॥
तदभिव्यक्तितः सर्वं पुरुषार्थस्वरूपतः ॥ १७ ॥

उपसंहरति ॥ साधनं च फलं चैवेति ॥ उभयात्मको हरिर्वेदे निरूप्यते । ततश्च वेदानुसारेण तदभिव्यक्तौ सत्यां सर्व एव पुरुषार्थः सिद्ध्यति । यतो भगवान् पुरुषार्थस्वरूपः ॥ १७ ॥

तत् सर्वं संगृह्याहुः । उपसंहरतीति ॥ यदीयपरिकरत्वेनेदं सर्वमुक्तं तं वेदार्थं संगृह्य दर्शयतीत्यर्थः ॥ उभयात्मक इति ॥ द्रव्यदेवतासम्बन्धो देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो वा याग इति लोके प्रसिद्धः । तत्र देवतानां भगवद्रूपत्वं भगवदवयवत्वात् मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूप इत्यादिश्रुतिभ्यो, नासत्यदस्रौ परमस्य नासे * इत्यादि, देवा नारायणाङ्गजा इत्यादिवाक्यैः सिद्ध्यति । भगवत एव सर्वशब्दाभिधेयत्वेन च । इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् *एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुरिति श्रुतेस्तल्लिङ्गाद्यधिकरणैश्च । त्यागसम्बन्धकर्मणां तु, मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्याऽपोह्यते ह्यहम् * इति एकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्यैः । उपकरणस्य तु पुरुषसूक्तेन द्वितीयस्कन्धस्थपुरुषसूक्ताध्यायेन च सिद्ध्यति । फलस्य भगवद्रूपता त्वानन्दात्मकत्वादेव सिद्धा । एवं सति, सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादौ सर्वशब्दस्याऽसङ्कुचितवृत्तिकत्वाद् वैदिकैः सर्वैः शब्दैर्मुख्यवृत्त्याभगवानेव बोध्यते । सङ्कुचितवृत्त्या च तत्तत्कार्यार्थं तत्तद्रूपः । तदिदमुक्तं, हरिर्वेदे निरूप्यत इति ॥ सिद्ध्यतीति ॥ यथाधिकारं सिद्ध्यति । तत्र हेतुमाहुः ॥ यत इत्यादि ॥ यदि प्रकारान्तरेण सिद्ध्येत् पुरुषार्थरूपो न स्यात् । अत एवं सिद्ध्यतीति सर्वोऽपि पूर्वोक्तार्थः संगृहीतः । तेन बलनिरूपणार्थं प्रमाणानुरोधिप्रमेयमेकं निरूपितम् ॥ १७ ॥

अतः परं प्रमाणस्य बलवत्त्वाय तत्स्वरूपं निरूपयितुमाहुः ॥

एवं वेदार्थं विनिरूप्य वेदस्य स्वरूपं विनिरूपयन् प्रयोजनं चाह ॥

रूपप्रपञ्चकरणादासक्तस्वांशवारणे ॥

श्रुतिमात्मप्रसादाय चकारात्मानमेव सः ॥ १८ ॥
इति नित्यः श्रुतेरर्थः सात्त्विकानां प्रकाशते ॥
उत्पन्नास्त्रिविधा जीवा देवदानवमानवाः ॥ १९ ॥
सर्वे वेदविदो जाताः स्वभावगुणभेदतः ॥
तेषां प्रकृतिवैचित्र्याच्छ्रुत्यर्थो बहुधोदितः ॥ २० ॥

रूपेति ॥ विचित्रो रूपप्रपञ्चः । जीवाश्चांशाः । अल्पानां विचित्रे भ्रमो भवत्येव । अतस्तत्स्मिन्निवारणार्थं श्रुतिं चकार । तस्याः स्वरूपमाह ॥ आत्मानमिति ॥ नन्वन्तर्यामिणैव कथं न निवार्यते । तत्राह ॥ आत्मप्रसादायेति ॥ अन्तःकरणप्रसादाय । जीवान्तर्यामिणौ पूर्वमेव हृदये प्रविष्टौ भोगभोजनार्थं तदनुभोगेन मालिन्यं चित्ते जातं, नान्तःस्थितेन दूरीकर्तुं शक्यम् । अतो बहिःस्थितेन प्रवेशसमर्थेन तद् दूरीकर्त्तव्यमिति श्रुतिनिर्माणमित्यर्थः ॥ १८ ॥

इदमेवश्रुतेः प्रयोजनमित्याह ॥ इतीति ॥ अध्ययनादिना धर्मादिकमपि साधयति । परं नित्योऽयमेवार्थः प्रयोजनम् । अथवा । पञ्चात्मको भगवान् वेदार्थ इति निरूप्य सर्वेषां तथा बुद्ध्यभावमाशङ्क्य तेषां दोषं कथयन् स्वोक्तमुपसंहरति ॥ इतीति ॥ सात्त्विकानामेवायमर्थः प्रकाशते, न सर्वेषामित्यर्थः । ननु सर्वे भगवदंशाः । तत्र कथं केचन सात्त्विका, अन्ये नेति व्यवस्था, तत्राह ॥ उत्पन्ना इति ॥ प्रजायेयेतिभगवदिच्छया विनिर्गताश्चिदंशा जीवास्तुल्या मा भवन्त्विति भगवन्मायागुणैस्त्रिविधैस्ते व्याप्तास्त्रिविधरसभोगाय । अन्यथा तामसवस्तूनां भोगो न स्यात् । अत एव श्रुतौ, त्रया प्राजापत्या इति देवा मनुष्या असुरा गणिताः ।

पञ्चरात्रेऽपि—त्रिविधा जीवसङ्घास्तु देवमानुषदानवाः * तत्र देवा मुक्तियोग्या मानुषेषूत्तमा अपि * मध्यमा मानुषा ये तु सृतियोग्याः सदैव हि * अधमा निरयायैव दानवास्तु तमोलयाः* इति । अतो जीवानां त्रैविध्यात् तदनुगुणा एवान्तःकरणादयोऽपि तेषां भवन्ति ॥ १९ ॥

ततः किमत आह ॥ सर्वे वेदविद इति ॥ यथार्थं श्रुत्वाऽपि ते यदा व्याचक्षते तदा स्वरुच्या वेदार्थं वर्णयन्ति स्वभावगुणानां भेदात् । ततः किमत आह ॥ श्रुत्यर्थो बहुधोदित इति ॥ २० ॥

एवमित्यादि ॥ अन्यथा पूर्वप्रकरणोक्ते, शब्द एव प्रमाणमित्यादिरूपे सन्दर्भेऽसम्भावनाद्यनुपशमे ग्रन्थप्रयासवैफल्यमिति तत्प्रयोजनस्यान्तःकरणशुद्धिरूपस्य तत्स्वरूपादिकथनस्य चावश्यकत्वमिति भावः ॥ श्रुतिं चकारेति ॥ एतेनापौरुषेयवाक्यत्वं पौरुषेयत्वेनाऽभगवत्त्वं च वदन्तो निरस्ताः । एतस्यैव महापुरुषस्य निःश्वसितं यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति, प्रचोदिता येन पुरा सरस्वतीति* वेदो नारायणः साक्षादित्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधात् ॥ अन्तर्यामिणेति ॥ अल्पत्वेऽपि स्वरूपात्मकतयान्तरतया च व्यापकत्वादभ्रान्तत्वात् सम्भावितसामर्थ्येनेत्यर्थः ॥ भोगभोजनाऽर्थमिति ॥ ऋतं पिबन्ताविति श्रुतेः । यद्यप्यनशनश्रुत्या जीववन्नभोगस्तथापि नियतकार्यकत्वादसमर्थत्वम् । तदेतदुक्तम् ॥ अन्तःस्थितेनेति ॥ उक्तरीत्यान्तःपातिनेत्यर्थः । अत एव परमात्मा मे शुद्ध्यन्तामिति श्रुतिः । हृदि स्थितो यच्छति भक्तिपूत इति तृतीयस्कन्धे विदुरवाक्यं चातो न चोद्यावकाशः ॥ १८ ॥

अर्थशब्दस्याभिधेयार्थकत्वमादाय किञ्चित् परिहर्त्तुं व्याख्यानान्तरमाहुः ॥ अथवेत्यादि ॥ स्वोक्तमिति ॥ वेदस्वरूपफलार्थविषये यदुक्तं तदित्यर्थः । सात्त्विकानामेव प्रकाशने हेतुरग्रेऽनुपदमेव व्युत्पाद्यः । प्रसङ्गाद्वेदविषये व्युत्पादनाय किञ्चित् परोक्तमेव लिख्यते । तत्रापि यो विशेषः क्वचित् सोऽपि तत्र प्रकाश्यते । तथाहि । स च वेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकः । तत्र मन्त्रा अनुष्ठानप्रकारभूत-

द्रव्यदेवतादिप्रकाशकाः।तेऽप्युत्सर्गतास्त्रिविधाः, ऋग्यजुःसामभेदात्। तत्र गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा ऋचस्ता एव गानयुक्ताः सामानि । तदुभयविलक्षणानि यजूंषि । अग्नीदग्नीन् विहरेत्यादिसम्बोधनरूपा निगदा, निविदादयश्चान्येऽत्रैवान्तर्भवन्ति । ब्राह्मणमपि त्रिविधम् । विध्यर्थवादतदुभयविलक्षणभेदात् । विधिरपि चतुर्विधः। उत्पत्त्यधिकारिविनियोगप्रयोगभेदात् । तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवतीत्यादिः । सेतिकर्त्तव्यताकस्य यागादेः फलसम्बन्धबोधको विधिरधिकारविधिः । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिः । अङ्गसम्बन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः । यथा व्रीहिभिर्यजेत, समिधो यजतीत्यादिः । साङ्गप्रधानकर्मप्रयोगैक्यबोधकः पूर्वोक्तविधित्रयमेलनरूपः प्रयोगविधिः । स च श्रौत इत्येके । काल्प इत्यपरे । कर्मस्वरूपमपि चतुर्विधम् । उत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कारभेदात् । तत्र, वसन्तेऽग्नीनादधीत, यूपं तक्षतीत्यादिना संस्कारविशेषविशिष्टाग्नियूपादेरुत्पत्तिः । स्वाध्यायोऽध्येतव्यो, गां पयो दोग्धीत्यादावध्ययनदोहनादिना विद्यमानस्यैवाध्ययनपयःप्रभृतेराप्तिः । सोममभिषुणोति, व्रीहीनवहन्ति, आज्यं विलापयतीत्यादावभिषवणावघातविलायनैः सोमादीनां विकारः ।

व्रीहीन् प्रोक्षति, पत्न्यवेक्षत इत्यादौ प्रोक्षणावेक्षणादिभिर्व्रीह्याज्यादिद्रव्यसंस्कारः । एतच्चतुष्टयं चाङ्गकर्मैव । तथा, कर्तृकारकाण्यनाश्रित्य विहितमर्थकर्म । तच्च द्विविधम्, अङ्गं, प्रधानं च । अन्यार्थमङ्गमनन्यार्थं प्रधानम् । अङ्गमपि द्विविधम् । संनिपत्योपकारकमारादुपकारकं च । तत्र प्रधानस्वरूपनिर्वाहकं प्रथमम् । फलोपकारि द्वितीयम् । एवं सम्पूर्णाङ्गसहितो विधिः प्रकृतिः । विकलाङ्गसहितो विकृतिः । तदुभयविलक्षणो विधिरङ्गविधिः । एवमन्यदप्यूह्यम् । तदेवं निरूपितो विधिभागः ।

प्राशस्त्यनिन्दान्यतरलक्षणया विधिशेषभूतं वाक्यमर्थवादः । स च त्रिविधः । गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति । तत्र प्रमाणान्तरविरुद्धार्थबोधको गुणवादः । यथा, आदित्यो वै यूप इत्यादिः । प्रमाणान्तरप्राप्तार्थबोधकोऽनुवादः । अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिः । प्रमाणाऽन्तरविरोधतत्प्राप्तिरहिताऽर्थबोधको भूताऽर्थवादः । इन्द्रो

वृत्राय वज्रमुदयच्छदित्यादिः । तदुक्तम् । विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते * भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मत * इति । तत्र त्रिविधानामप्यर्थवादानां विधिस्तावकत्वे समानेऽपि भूतार्थवादानां स्वार्थे प्रामाण्यं देवताधिकरणन्यायात् । अबाधिताज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यम् । तच्च बाधितविषयत्वाज्ज्ञातज्ञापकत्वाच्च न गुणवादयोः । भूतार्थवादस्य तु स्वार्थे तात्पर्यरहितस्यापि औत्सर्गिकं प्रामाण्यं, न विहन्यते । तदेवं निरूपितोऽर्थवादभागः । विध्यर्थवादोभयविलक्षणं तु वेदान्तवाक्यम् । तच्चाज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यनुष्ठानाप्रतिपादकत्वान्न विधिः । स्वतः पुरुषार्थपरमानन्दविज्ञानात्मकब्रह्मणि स्वार्थे उपक्रमोपसंहारादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गवत्तया स्वतः प्रमाणभूतम् । सर्वानपि विधीनन्तःकरणशुद्धिद्वारा स्वशेषतामापादयदन्यशेषत्वाभावाच्च नार्थवादः । तस्मादुभयविलक्षणमेव वेदान्तवाक्यम् । तच्च क्वचिदज्ञातज्ञापकत्वमात्रेण विधिरिति व्यपदिश्यते। विधिपदरहितप्रमाणवाक्यत्वेन च क्वचिद् भूतार्थवाद इति व्यवह्रियत इति न दोषः । तदेवं निरूपितं त्रिविधं ब्राह्मणम् । एवमुभयकाण्डात्मको वेदो धर्मार्थकाममोक्षहेतुः । स च प्रयोगत्रयेण यज्ञनिर्वाहार्थमृग्यजुःसामभेदभिन्नः । तत्र हौत्रे ऋग्वेदेन । आध्वर्यवे यजुषा । औद्गात्रे साम्ना । ब्राह्मयाजमानौ त्वत्रैवान्तर्भूतौ । अथर्ववेदस्तु यज्ञानुपयुक्तः, शान्तिकपौष्टिकाभिचारिकादिकर्मप्रतिपादकत्वेनात्यन्तविलक्षण एव । एवं प्रवचनभेदात् । प्रतिवेदं भिन्नाः भूयस्यः शाखाः। एवञ्च कर्मकाण्डे व्यापारभेदेऽपि सर्वासां वेदशाखानाम् एकरूपत्वमेव ब्रह्मकाण्ड इति चतुर्णां वेदानां प्रयोजनभेदेन भेद उक्त इति मधुसूदनसरस्वती आह ।

अत्रेयान् विशेषो बोध्यः । मन्त्राश्चतुर्विधाः । आथर्वणानामपि मन्त्रत्वात् । वेदेषु च यत्र यत्प्राचुर्यं तत्र तन्नामकत्वं यथर्ग्बाहुल्येनऋग्वेदः । एवमन्येऽपि । अथर्वलक्षणं तु तथा न प्रसिद्धम् । तेनोक्तत्रयातिरिक्तो वेदोऽथर्ववेदो ज्ञेयः । अथर्ववेदस्य ब्रह्मत्व उपयोगः पूर्वमासीत् । तद्यज्ञस्य चातुर्होत्रत्वात् तेन यज्ञ उपयुक्तः। इदानीं तु सुमन्तुना ऋषीणामपचारात् क्रुद्धेन स्ववेदमात्रादेवाथर्वणां पृथग्यज्ञं कुर्वाणेनेतरोपयोगो निवारित इत्यनुपयुक्त इत्याथर्वणेषु प्रसिद्धत्वाच्च । किञ्च । गुणवादानुवादयोरपि, वाचं धेनुमुपासीतेतिवद्, गो-

अश्वा एव पशवोऽन्ये त्वपशव इत्यादावपि अन्येषामपशुत्वज्ञानपूर्वकं गोअश्वानां पशुत्वमनुसन्दधानेन तत्कर्म कर्त्तव्यम् । तथा, वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादावपि शीघ्रगामिनीं देवतां ज्ञात्वा कर्म कर्त्तव्यमित्येवमाशयेनौत्सर्गिकं प्रामाण्यं न विहन्यत इति । अन्यत्त्वाद्दृतमेव । प्रकृतमनुसरामः ॥

इच्छयेति पदं व्याप्ता इत्यनेनाऽप्यन्वेति । अन्यथेत्यव्याप्तत्वे ॥ न स्यादिति ॥ तामसानामसमीचीनत्वेन हेयत्वात् तद्योग्यभोक्त्रभावे वैयर्थ्यमेव स्यादित्यर्थः । त्रिगुणव्याप्तें किं मानमित्यत आहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ अन्यथा बृहदारण्यके स्तनयित्नुब्राह्मणे यत् त्रैविध्यमुक्तं तत्तादृशगुणव्याप्तिं विनाऽसम्भवद्द् बाधितमेव स्यादिति भावः । ननु श्रुतौ देहत्रैविध्यमुक्तं, न तु जीवत्रैविध्यम् । असुरशरीरे प्रवेशान्यथानुपपत्त्या तथा कल्पनं तु न युक्तिसहम् । अदृष्टविशेषादप्युपपत्तेरित्याशङ्कायां पूर्वोक्तनिश्चायकं मानान्तरमाहुः ॥ पञ्चरात्रेऽपीति ॥ तदनुगुणा इति ॥ तथाचादृष्टस्य मनःसम्बन्धोत्तरभाविकर्मजन्यत्वात् ततः पूर्वं तदसम्भवान्नादृष्टेनोपपत्तिरिति भावः । अदृष्टानादित्वं तु ब्रह्मवादविरोधादेवोपेक्ष्यम् ॥ १९ ॥

यथार्थमित्यादि ॥ तदेतदेकादशस्कन्धे, वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः * तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता * इत्युद्धवप्रश्ने, कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता * इत्यादिषु भगवद्वाक्येषु चतुर्दशाध्यायस्थेषु स्फुटति। तेषां प्रकृतिवैचित्र्याच्चित्रा वाचः स्रवन्ति हीति तत्रोक्तेः ॥ बहुधोदित इति ॥ तथाच बहुधा प्रसृतत्वान्न सर्वेषां तदर्थबोधोऽपि तु सात्त्विकानामेवेत्यर्थः ॥ २० ॥

तानेव प्रकारानाह ॥

भावस्याज्ञानतः कर्ममात्रं केचिद् वदन्ति हि ॥
लोकप्रतीतं स्वीकृत्य कदाचिद्भगवान् वदेत् ॥ २१॥
फलं तु सर्वमेवात्र तदंशत्वाद्भविष्यति ॥
अतः कामनिषेधो हि क्वचिद्भगवतोदितः ॥ २२ ॥

भावस्येति ॥ उपक्रमादिप्रकरणार्थस्य भावस्य अज्ञानात् केवलं वाक्यार्थमेवानुभूय क्रियामात्रं वेदार्थ इति केचिदाहुः । ननु महतां वाक्यात् तथा न भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ लोकप्रतीतमिति ॥ वेदार्थ इति केचिदाहुः । महान्तो हि भगवदनुगुणाः । भगवांश्च सर्वमार्गप्रवर्त्तकः । अतः कर्ममार्गवक्तॄननुसरति । एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना इति, वेदवादरताः पार्थेति च, त्रैगुण्यविषया वेदा इति च । अतो योगादिप्रचारार्थं प्रकारान्तरापन्नश्रुत्यर्थनिन्दया तथा बोधयतीति महान्तोऽपि तमर्थं न निवारयन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु फलविसंवादात् स्वयमेव सक्ष्यन्तीत्याशङ्क्याह ॥ फलं त्विति ॥ यागानां भगवदंशत्वात् सर्वमेव कामितं फलं भवति । न तु नित्यं तत् । अन्यथा भगवता कामनिषेधो नोच्येतेत्याह ॥ अत इति ॥ एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं सक्त्वा फलानि तु * इति वाक्यात् ॥ २२ ॥

प्रकारानिति ॥ धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं दमं शमम् * अन्ये वदन्ति वै स्वार्थमैश्वर्यं त्यागभोजनम् * केचिद्यज्ञं तपो दानं व्रतानि नियमान् यमान् * इत्यत्रोक्तानित्यर्थः । एतेषु प्रथमोद्दिष्टमेव पक्षं लोकप्रसिद्धत्वादनुवदन्ति दूषणार्थम् ॥ भावस्येत्यादि ॥ उपक्रमेत्यादि ॥ अत्रैवं भाति । वेदस्योपक्रमो हि मन्त्रदेवतास्तुत्यादावुपयुक्तेः । प्रकरणं च यागस्यास च, यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्भगवद्रूपः । देवताश्चाग्न्यादयो यागशेषा भगवदङ्गभूताः । कर्त्ता पुरुषोऽपि यागशेषो भगवदंशः । पुरुषशेषभूतं फलमप्येतस्यैवानन्दस्यान्यानीत्यादिश्रुतेर्भगवदंशभूतम् । तथैवोपकरणान्यपि । एवं सर्वं साक्षात् परम्परया च भगवद्रूपमिति भगवत्येव श्रुतेस्तात्पर्यमिति प्रकरणार्थस्येत्यर्थ इति । ननु यदि क्रियैव वेदार्थो न स्यात् फलं च लोकाद्यात्मकं यागानां न स्याद्वेदार्थश्च यदि गुणातीतः स्यात्तदा त्रैगुण्यविषया वेदा इत्यादि भगवान्न वदेत् । यतो वदति ततः क्रियैव वेदार्थ इत्याशङ्कां

हृदि निधायाहुः ॥ नन्वित्यादि ॥ महतां जैमिन्यादीनां विचारकाणां वाक्याच्छास्त्ररूपात् तथा न भविष्यति, क्रियावादिनां वेदार्थस्याज्ञानं न भविष्यतीत्याशङ्क्य महतामाशयमाहेत्यर्थः ॥ लोकप्रतीतमिति ॥ क्रिया लौकिक्येव वेदार्थः ॥ फलं, च लोकादिकमेवेत्येव साधारणजनप्रतीतं स्वीकृत्य कदाचिद् योगादिप्रचारावसरे भगवान् वदेदित्यर्थः ॥ तथा बोधयतीति ॥ लोकसिद्धं मतान्तरं वेदार्थत्वेन बोधयति । एवं सति गीतावाक्येष्वयमर्थो बोद्ध्यः । ये त्रैविद्याः स्वर्गति प्रार्थयन्ते ते एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना लोकप्रतीतप्रकारं त्रयीधर्मं परम्परया प्रपन्ना, न तु मदुक्तप्रकारकम्, अत एव कामकामा लौकिकसुखेप्सवो गतागतं लभन्ते, न तु मुच्यन्त इति । वेदवादरता इत्यत्रापि वेदे ये वादरताः, न तु तात्पर्यज्ञातारः । अत एव, नान्यदस्तीतिवादिन इत्यादिरूपास्तेषां च समाधौ न बुद्धिरिति त एव निन्द्यन्ते।त्रैगुण्यविषयेत्यत्रापि त्रैगुण्यं गुणत्रयसमुदायो विषयो बोध्यो येषां ते तथा इत्यपि लौकिकीं प्रतीतिमादायैव वक्तीति ज्ञायते । वेदास्त्रिकाण्डविषया ब्रह्मात्मविषया इमे*परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं च मम प्रियम्*इत्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्यात्।अस्य गीतावाक्यस्य सांख्यस्तावकतायाः प्रकरणेन निश्चयाच्च । एवञ्च प्रथमवाक्यमप्यनन्याश्चिन्तयन्तो मामित्यग्रिमग्रन्थस्वारस्यादुपासनास्तावकम्।तथैव द्वितीयं योगस्थेति न तैः कृत्वा क्रियार्थोपष्टम्भ इति भावः॥२१॥

ननु फलसंवादे निन्दानवसर इत्यत आहुः॥ न तु नित्यं तदिति । नतु तथापि लोकसिद्धस्य वेदार्थत्वाभावे गीतायां किं गमकमित्यत आहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ अत इति ॥ यतस्तन्न नित्यं, नापि पावनं, वेदार्थस्तु तद्विलक्षणोऽत इत्यर्थः । तथाच गीतायामपीदमेव तात्पर्यमतो न सन्देह इत्यर्थः ॥ २२ ॥

नतु वेदार्थश्चेदेक एव स्यात कथं सहजाः फलत्वेन मार्गा भिन्नाः स्युः । अर्चिरादिमार्गो, धूमादिमार्गस्तृतीयो मार्गश्चेति । अतो वेद एव तथा तथा वदतीति मन्तव्यमित्याशङ्क्याह ॥

यथोक्ते ह्यपुनर्जन्म ह्यन्यथा पुनरुद्भवः ॥

तदर्चिरादिधूमादिमार्गद्वयमुदीरितम् ॥
वैराग्यार्थं तदप्युक्तं पञ्चाग्निख्यापने श्रुतौ ॥ २३ ॥

यथोक्त इति ॥ नात्र वेदानुसारेण मार्गद्वयं, किन्त्वेक एव मार्गो वेदोक्तः ॥ तमाह ॥ यथोक्ते ह्यपुनर्जन्म ॥ अयथाज्ञानतः कर्मकरणाद् धूमादिमार्ग इत्याह ॥ अन्यथेति ॥ अनेन जायस्वेत्यपि मार्गः संगृहीतः । एवमेव शास्त्रकारैर्भगवता चाभिप्रेत्य मार्गद्वयमुदीरितं, न तूभयमपि साक्षाद् वेदाभिप्रेतमित्यर्थः ॥ नन्वस्य धूमादिमार्गस्य कथने किं फलम् । न हि मार्गाः केनचिदुच्यन्ते ॥ किञ्च । धूमादिमार्गीयकर्मणोऽविहितत्वे तत्फलं न स्यात् । न हि अविहितस्य भ्रमप्रतिपन्नस्य फलं सम्भवतीत्याशङ्क्याह ॥ वैराग्यार्थमिति ॥ तदपि भ्रमत्वेन प्रतिपन्नमपि जगति तस्य मार्गस्य प्रतीयमानत्वात् । किञ्च । पञ्चाग्निख्यापने श्रुतौ पञ्चाग्निख्यापनार्थं तदुक्तं पञ्चाग्न्युपासकस्य फलसिद्धये । यथा वेदे लोकसिद्धोऽनूद्यते, धन्वन्निव प्रपा असीत्यादौ, तथा भ्रमसिद्धोऽप्यनूद्यत इति । यदुक्तं किञ्चेत्यादिना तत्रोच्यते । न ह्यत्रावैदिकत्वमुच्यते, किन्तु कर्मण्येव पश्वादावेव तात्पर्यं श्रुतेरितिप्रकारकस्तात्पर्यभ्रमः । एतस्य भ्रमत्वं, वेदवादरता इत्यादिवाक्यैर्निन्दितत्वेन ज्ञायते । एवं सति तदुक्तिस्तु सर्वथा सन्मार्गविमुखस्यातिरागिणः पुंसः कथञ्चित् सन्मार्गे प्रवृत्त्यर्था । तदुक्तं, रोचनार्था फलश्रुतिः, यथा भैषज्यरोचनमित्यादि । तथाच तत्फलस्य निरूपणे तुच्छत्वज्ञानेन वैराग्यार्थं तन्निरूपणमिति ॥ २३ ॥

किञ्चिदाशङ्कते ॥ ननु वेदार्थ इत्यादि ॥ फलत्वेनेति ॥ श्रद्धातपआदिफलत्वेन प्रतिपाद्यमाना इत्यर्थः । ते च त्रयो मार्गाश्छान्दोग्ये, य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते तेऽर्चिरभिसम्भ-

वन्तीत्यादिना देवयानः पन्था इत्यन्तेन । अथेमे ग्रामे इष्टापूर्त्ते दत्त-मित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्तीत्यारभ्य चाण्डालयोनिं वेत्यन्तेन अथैतयोः पथोर्न कतरेण च नेत्यारभ्य तृतीयं स्थानमित्यन्तेन पञ्चाग्न्युपासनप्रकरणे प्रतिपादिताः । अत इति ॥ इष्टापूर्त्तकर्त्तुर्धूममार्गगमनप्रतिपादनादित्यर्थः । समादधते ॥ नात्रेत्यादि ॥ यथोक्तं ह्यपुनर्जन्मेतिं ॥ हिशब्दो हेतौ । श्रुतावर्चिरादिमार्गस्य ज्ञानफलत्वकथनादितरयोश्च,जघन्यतया निन्दनाद्गीतायां कामनिषेधकथनात् । श्रीभागवते च, कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते * इति, भिदां, मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदति*इति कथनादेवमवसीयते, तस्मादित्यर्थः ॥ संगृहीत इति ॥ अनभिप्रेतत्वेन सङ्गृहीत इत्यर्थः॥एवमिति ॥ येन लोको न पूर्येत । सृष्टिश्चोत्तरोत्तरा स्यादित्यर्थः । किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ नन्वस्येत्यादि ॥ यद्ययं वेदानभिप्रेतस्तर्हीति शेषः॥ किञ्चेत्यादिनोक्त आभासग्रन्थः प्रभूणाम् ॥ तत्फलमिति ॥ अधिकारविध्युक्तं फलमित्यर्थः ॥ प्रतिपन्नमपीति पदम्, उक्तमितिमूलस्थपदेनान्वेति ॥ जगतीत्यादि ॥ जगत्क्लेशस्यानुभवसाक्षिकत्वात्तदनुवादेन जुगुप्सोत्पादनाय धूमादिमार्गकथनमिति तेनासौ लोको न सम्पूर्यते तस्माज्जुगुप्सेतेति तदुपसंहारग्रन्थादवसीयतेऽतस्तादृशकर्मणस्तत्फलेभ्यश्च वैतृष्ण्यार्थं तदुक्तिरिति साऽपि नित्यफलादिपोषणार्थैवेति भावः । तत्प्रकरणमनुरुद्ध्य प्रयोजनान्तरमप्याहुः॥किञ्चेत्यादि ॥ पञ्चाग्निफलस्योत्कृष्टत्वकथनाय तदुक्तिः । न तु तस्य तत्र तात्पर्यम् । न, हि निन्दान्यायादिति भावः । ननु तथापि भ्रमप्रतिपन्नस्य कथं श्रुतावनुवाद इत्यत आहुः ॥ यथेत्यादि ॥ अनूद्यत इति ॥ त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रꣳसोममाहरदित्यादावनूद्यते । न हि वीन्द्रः सोमो विहितो, न वोच्छिष्टसोमहवनं, वा मन्त्रस्वरत्यागः । तथाच यथा तत्र तथात्राऽपीति नायं दोष इत्यर्थः ॥ यदुक्तमित्यादिर्निरूपणमितीत्यन्तः प्रभूणां ग्रन्थो निगदव्याख्यातः ॥ २३ ॥

अवसरसङ्गत्या साधनैर्बहुरूपकमित्यस्यार्थं वक्तुमाहुः ।

एवं वेदं वेदार्थं च निरूप्य शाखाभेदानां स्वरूपमर्थं चाह ॥

बहुप्रकारमेकं हि कर्मत्रेदे प्रकाश्यते ॥

भगवन्मूर्त्तिता सिद्ध्यै ते सर्वे पूर्वजैर्धृताः ॥ २४ ॥
अल्पज्ञत्वादाधुनिकाः पाठज्ञानाक्षमा द्विजाः ॥
मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रुताः ॥ २५ ॥
द्वापरान्ते हरिर्व्यासस्तदर्थं प्रथमं पृथक् ॥
चातुर्होत्रविभागेन व्यस्तवान् वेदरूपतः ॥
शाखाभेदास्तु तच्छिष्यैस्तेनैव प्रेरितैः कृताः ॥ २६॥

बहुप्रकारमिति॥ एको ज्योतिष्टोमो भगवत्वात् सहस्रमूर्त्तिः । तत्रैका मूर्त्तिर्यावता वेदेनोच्यते सैका शाखा। सर्वेषां सर्वशाखाज्ञानं नास्तीति सामान्यधर्मसहित एव विशेषः सर्वत्रोच्यते । तेन न सामान्यकथनेन पुनरुक्तिः । यज्ञेषु भगवद्बुद्धिसिद्ध्यर्थमनेकरूपनिरूपणम् । ते सर्वे विशेषप्रकाराः पूर्वजैर्मरीच्यादिभिर्धृताः ॥२४॥

आधुनिकानां तथा सामर्थ्याभावाच्छाखाप्रणयनम् । तत्राप्येका मूर्त्तिर्यावता वेदभागेन निरुक्ता भवति तावतोऽप्यध्ययनं दुर्लभमिति प्रथमतश्चतुर्द्धामूर्त्तेश्चतुर्थोंऽशो यावता प्रतिपाद्यते तावन्तं व्यासः पृथक् कृतवान् । तस्य खण्डस्य सहस्रमूर्त्तावप्युपयोग इति स एवांशः। एको यावता निरुक्तः स ऋगादीनामेका शाखेति । तथा व्यासशिष्यैः कृतमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

एवं वेदमित्यादि ॥ चाहेति चकारः प्रयोजनस्यानुष्ठानप्रकारादेश्च संग्राहकः ॥ बहुप्रकारमित्यादि ॥ तथाच यदि भगवत्त्वं यज्ञस्य नाभिप्रेयात् तदैकमेव तं नानारूपेण न ब्रूयात् । एकेनैव रूपेण तस्य फलस्य सिद्धेः। यद्यशक्तार्थं रूपान्तरं तर्हि तेनैव शक्तस्य फलसिद्धेस्तदेव ब्रूयात् । यदि पौष्कल्यार्थं रूपान्तरं तर्हि तदेव फलत्वेन वदेन्न तु सर्वत्रैकं फलं वदेत् । तस्माद् भगवन्मूर्त्तित्वसिद्ध्यर्थ-

मेव तथा वदतीति निश्चयः । ननु प्रकारबाहुल्ये कर्मणः कथमेकत्व-मित्याकाङ्क्षायां बहुप्रकारस्य कर्मण एकत्वे शाखान्तराधिकरण-सिद्धमर्थमुपदर्शयन्ति ॥ एक इत्यादि ॥ अयमर्थः।शाखान्तराधिकर-णे, नामस्वरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाऽशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चि-त्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरेषु कर्मभेदः स्यादिति सूत्रेण भेदमाशङ्क्य, एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याऽविशेषादिति सूत्रेण सर्वशाखा-सु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गफलसंयोगस्य, द्रव्यदेव-तयोर्यजनचोदनाया ज्योतिष्टोमेत्याख्यायाश्चाविशेषात् सर्वशाखाप्र-त्ययमेकमेव कर्मेति व्यवस्थाप्य, न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वादि-त्यादिभिश्चतुर्विंशतिसूत्रैः पूर्वपक्षहेतवो निराकृताः । तथाहि । काठ-ककौथुमादिनामभेदान्न कर्मभेदः । तत्तच्छाखोक्ता ज्योतिष्टोमादयः शाखान्तरोक्तेभ्यस्तेभ्यो भिन्नाः । काठककौथुमाभिन्ननामवत्त्वात् । ज्योतिर्ज्योतिष्टोमादिवदिति साधने हेतोः स्वरूपासिद्धत्वात् । काठ-कमधीत इति प्रयोगदर्शनेन, काठकेन यजेतेत्याद्यदर्शनेन तेषां ग्रन्थ-नामतया, ग्रन्थसंयोगेन कर्मणि लाक्षणिकतया च कर्मनामत्वाभावेन पक्षे हेत्वभावात् । अथ काठके भवं काठकमिति समाख्यामाश्रि-त्य यौगिकत्वेन हेतुं विशेष्याऽऽर्चिकयाजुषहौत्राध्वर्यवकर्मवदिति दृष्टान्तेन भेदः साध्यते । तदाऽप्यसङ्गतम् । नानाशास्त्रभवलङ्घना-द्येकचिकित्सावदिति दृष्टान्तेन हेतोः साधारणत्वात् । किञ्चैवं यौ-गिकनामभेदेन कर्मभेदसाधने एकशाखोक्तानामग्निहोत्रदर्शपूर्णमा-सादीनामप्येकनामत्वेनैककर्म्यापत्तेश्च । किञ्च काठकादिसंज्ञानां प्रव-चनानन्तरभावित्वेन ततः पूर्वमभेदात्तदनन्तरं भेदे वैरूप्यापत्तेश्चानापि रूपभेदात् । वाचनिकत्वेन तस्यापि साधारणत्वात् । पयसा जुहो-ति, विष्णुरुपांशु यष्टव्यः, विश्वेदेवा उपांशु यष्टव्या इत्यादिषु रूप-भेदेऽप्यग्निहोत्रोपांशुयाजयोरभेदात् । नापि धर्मविशेषात् । कारीरी-वाक्यान्यधीयानास्तैत्तिरीया भूमौ भोजनमाचरन्ति नान्य इति वि-शेषस्याध्ययनधर्मत्वेन कर्मधर्मत्वस्यैवाभावात् । नाप्यविशेषपुनर्व-चनाद् एकत्र प्रकरणे बहुकृत्वः श्रवणाभावेन तस्यैवाभावात् । त-त्तच्छ्रवणेन स एवायं याग इति प्रत्यभिज्ञोदयाच्च । नच क्वाप्यग्नीषो-मीयमेकादशकपालं क्वचिच्च द्वादशकपालमिति गुणविशेषविधाना-र्थायाः पुनरुक्तेरनुवादकत्वं शङ्क्यम् । तथा सत्येककर्मत्वस्यैव

सिद्धेः । वस्तुतस्तु नानुवादकत्वम् । शाखात्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् । यथा वृक्षे यावन्ति पुष्पफलपत्राणि शाखाभेदेन तत्र तत्र भवन्ति, तथात्र वेदस्थं कृत्स्नं गुणकाण्डं तत्र तत्र शाखाभेदेन वर्त्तत इति सादृश्येन तस्य तस्य भागस्य शाखात्वव्यपदेशात् । तथा सति यथा तत्तच्छाखीयकुसुमादिषु न गुणप्रधानभावस्तथापि तौल्येनानुवादभावात् । नचैवं सति कर्मप्रत्यभिज्ञायाः सजातीयविषयकत्वेन कर्मभेदः शङ्क्यः । सिद्धान्तसूत्रोक्तयुक्तिभिस्तस्मिन्निरस्ते प्रत्यभिज्ञायाः सजातीयविषयत्वस्याशक्यशङ्कत्वात् । किञ्चैकं प्रत्यविशेषपुनरुक्तौ तत्सार्थक्याय कर्मभेद आद्रियते । प्रकृते तु, प्रतिपत्तृभेदान्न कर्मभेदः । वस्तुतस्तु प्रतिपत्तृभेदेऽपि न कर्मभेदः शक्यशङ्कः । अन्यथैकमग्निहोत्रवाक्यमपि तांस्तान् प्रति प्रोच्यमानमग्निहोत्रमपि भिन्द्यात् । किञ्चासमाप्तिवचनसमाप्तिवचनाभ्यामपि कर्मैक्यम् । यथान्वारोहेषु मैत्रायणीयानामग्निः समाप्यतेऽस्माकं तु न समाप्यत इति वदन्ति । यदि कर्मभेदस्तदा तत्समाप्त्यसमाप्त्योर्भेदात् तत्कर्मानूद्य, तेनोत्प्रेक्षयेयुः । नापि निन्दातो भेदः । प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रं दिवाकीर्त्यमदिवाकीर्त्तयन्तः सूर्योज्योतिर्न तदाज्योतिरेषामित्यनुदितहोमनिन्दायाः, उदिते जुहोतीतिविधिसमीपे । यथाऽतिथये प्रवृत्तायान्नमाहरेयुस्तादृक् तद्यदुदिते जुह्वतीत्युदितहोमनिन्दायाश्चानुदिते जुहोतीतिविधिसमीपे पाठेन तस्या विधेयस्तुत्यर्थत्वेन तयोः पक्षयोर्निन्द्यत्वाभावाद्विकल्पपर्यवसायित्वेनाभेदकत्वात् । नाप्यशक्तितो भेदः ।तस्या इदानीन्तनेष्वेव सत्त्वेन पूर्वान् सर्वशाखाज्ञान् शक्तान् प्रत्यभेदकत्वात् । नचैवं प्रतिपत्त्रैक्यापातेन पुनरुक्ततापत्तिः । तस्या अनन्तरूपबोधनार्थत्वात् । रूपाद्यभेदेन तथा निश्चयात् । नापि समाप्तेर्भेदः । दत्तोत्तरत्वात् । आध्वर्यवसमाप्तौ ज्योतिष्टोमसमाप्तिव्यपदेशवत् किञ्चित्कर्मसमाप्तावपि तद्दर्शनाच्च । नापि प्रायश्चित्ताद् भेदः । तस्य प्रक्रमनिमित्तकत्वात् । उदिते होष्यामीति प्रक्रम्य अन्यथा करण एव तद्दर्शनात् । नाप्यन्यार्थदर्शनाद् भेदः । द्वादशाहेन यदि पुरा दिदीक्षमाणाः स्युर्यदि वैषां गृहपतिं चानुसत्रिण इति । अथ यद् यदि दिदीक्षमाणा इति द्वादशाहे इष्टज्योतिष्टोमानामनिष्टज्योतिष्टोमानां दर्शनश्रुतेर्यदि दिदीक्षमाणा द्वादशाहेनेत्येवंपरत्वात् । नचात्र मानाभावः । एत-

स्याः श्रुतेः सामवेदीयत्वेन सामवेदे च ज्योतिष्टोमस्याविहितत्वेन तत्त्वेन तदीयताण्ड्यब्राह्मणस्थाया, एष वा व प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः, य एतेनानिष्ट्वाऽन्येन यजेत गर्तपत्यमेव तज्जायेत प्र वा मीयेतेति प्रत्यवायादिबोधिकायाः श्रुतेर्वेदान्तरविहितज्योतिष्टोमानुवादेन तत्प्राथम्यबोधनस्य लिङ्गस्य वेदान्तरविहितसर्वज्योतिष्टोमसाधारणतया तमनिष्ट्वा यागान्तरकरणे तस्य दोषस्यापि साधारणताया एवेष्टत्वात् । किञ्च, यदि सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म न स्यात् तदा शाखान्तराविहितस्य शाखान्तरे गुणो न विधीयेत । स च दृश्यते । यथा मैत्रायणीयानाम्, ऋतवो वै प्रयाजाः समास्तत्र होतव्या इति समत्वं गुणः श्रूयते । समिदादयः प्रयाजास्तु नाऽऽम्नायन्ते । अतो बाधकानामभावात् । साधकानां सत्त्वाच्च सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति सिद्धान्तितम् । एवमेकस्य कर्मणो बहुप्रकारत्वे सिद्धे तत् कुत इत्याकाङ्क्षायां, यज्ञो वै विष्णुः, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्वेदार्थस्य भगवद्रूपत्वादेव तदित्यौचित्यबलान्निर्णीयन्ते । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति श्रुतेर्भगवतोऽनन्तरूपत्वादित्येवमेतत् सर्वं हृदि कृत्वा, एक इत्यादिनिरूपणमित्यन्तमुक्तम् । ननु भवतु भगवतोऽनन्तरूपत्वाद् यज्ञरूपस्य बहुप्रकारैर्निरूपणम् । तथापि शाखाप्रणयनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां पुराणसिद्धं प्रयोजनं, ते सर्वे इत्यादिभिः पादोनत्रिभिर्मूले यदुक्तं तद् विवृण्वन्ति ॥ त इत्यादि, कृतमित्यर्थ इत्यन्तेन ॥ धृता इति ॥ अवधारिताः ॥ २४ ॥
निरुक्तेति ॥ कथनात् सम्यग्ज्ञाता ॥ चतुर्द्धेत्यस्य विवरणं, तावन्तमित्यन्तम् ॥ तस्येति ॥ ऋग्यजुःसामाथर्वरूपस्य॥ स इति ॥ व्यासविभक्तमध्यस्थोऽतिनियतऋगादिरूपेण यागस्वरूपोपयोगी ॥ २५ ॥ २६ ॥

प्रकारभेदे पूर्वं तु विकल्पो ह्यैच्छिको मतः ॥
अधुना नियतः शाखाभेदात्तत्तदधीतिषु ॥२७॥

इदानीमनुष्ठाने कः प्रकारः केनानुष्ठेयः किमिच्छया व्यवस्थया वेति सन्देहे निर्णयमाह ॥ प्रकारभेद इति ॥ ब्रह्मादीनामैच्छिक एव । आधुनिकानां व्यवस्थित इत्यर्थः ॥ २७ ॥

इदानीमित्यादि ॥ ननु यागानां भगवद्रूपत्वेन साधारणत्वात् तत्प्रकाराणामपि तथात्वेन शाखाप्रणयनस्य मन्दार्थत्वेऽपि तासां प्रसिद्धत्वेन च सर्वेषां सर्वानुष्ठानप्राप्तावष्टदोषदुष्टस्यैच्छिकविकल्पस्य प्रसक्तिरिति तदभावायाधिकारिभेदोऽवश्यमभ्युपेयो, यथा, वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादौ । तथा सति तत्तदधिकारिणां फलसिद्धौ एकस्य कर्मणो बहुप्रकारत्वं, न तु भगवन्मूर्तित्वसिद्ध्यै इत्याशयेन उक्तविधे सन्देहे पूर्वोक्तसाधनाय निर्णयमाहेत्यर्थः ॥ ब्रह्मादीनामित्यादि ॥ तथाचाष्टदोषदुष्टस्य, विकल्पस्य पूर्वं सत्त्वान्नाधिकारिफलं कर्मभेदप्रयोजकं, किन्तु भगवन्मूर्तित्वमेव प्रयोजकम् । शाखाभेदश्च मन्दार्थमेव, न त्वधिकारिभेदज्ञापनार्थ इत्यर्थः । एतेन पूर्वम् आयुषा तथाऽनुष्ठानेनाभिव्यक्त्यादिरिदानीमेवमेतावत्करणेऽपि तदिति भगवतो व्यासस्य च कृपालुताऽपि सूचिता ज्ञेया ॥२७ ॥

कर्मवद् ब्रह्मभेदाश्च गीयन्ते बहुधर्षिभिः ॥
तेषां भिन्नतया पाठे उच्छेदो भवतीति हि ॥
कर्मशाखागताश्चक्रे निर्णयः पृथगेव हि ॥ २८ ॥

पुरुषः षोढाविहित इति पञ्चात्मके कर्मणि निरुक्ते षष्ठांशस्यापेक्षा भवति । तत्प्रतिपादकमुत्तरकाण्डम् । तच्च ब्रह्म । तदप्यनन्तरूपम् । अन्यथा अनन्तमूर्त्तित्वं न स्यात् । अतो यत्रैव पञ्चात्मके यच्छिरो भवितुं युक्तं तत्प्रतिपादकोपनिषत्तत्रैव योजिता । तथैव हौत्रादिकमपि ज्ञातव्यम् । तदेतदाह॥कर्मवद् ब्रह्मभेदा इति॥ इदमलौकिकं भवतीत्यत्र प्रमाणमिवाह ॥ गीयन्ते बहुधर्षिभिरिति ॥ तेषामध्ययनसिद्ध्यर्थमाह ॥ तेषामिति ॥ तावतैव सम्पूर्णशाखाध्यायित्वे विद्ध्यभावादुच्छेदो भवेत् । तर्ह्येक एवार्थः प्रयोजनं वाच्यं च स्यात् । अन्यथा एकवाक्यता न भवेदिति । तत्राह ॥ निर्णयः पृथगेव हीति ॥ तेषां पाठार्थमेवैकवाक्यता । निर्णयस्तु पृथगेव व्यासेन कृतः । अतो ज्ञायते वाच्यैकत्वं प्रयो-

जनैकत्वं च काण्डद्वयस्य नास्तीति ॥ द्वितीयस्याप्यर्थावबोधपर्यन्तमध्ययनम् । स्वाध्यायविधिनैव तस्यापि परिग्रहात् । अन्यथा ब्रह्मणि सन्देहाभावान्निर्णयो व्यर्थः स्यात् । अतः काण्डद्वयं भिन्नमपि एकत्र पठितम् । अंशतः परस्परोपकारार्थं च । आधिभौतिकैर्यज्ञैश्चित्तशुद्धिः । वेदान्तैर्जीवस्वरूपविज्ञानमिति । मुख्यरूपत्वासिद्ध्यर्थं तु पृथग् निर्णय इति हिशब्दार्थः ॥ २८ ॥

एवं पूर्वकाण्डार्थं सपरिकरं निरूप्य उत्तरकाण्डस्यैकवाक्यत्वाय तत्तच्छाखासु तत्तदुपनिषदां पाठे बीजमाहुः ॥

पुरुष इत्यादि ॥ तदिति ॥ उत्तरकाण्डप्रतिपाद्यमित्यर्थः । एतेनोत्तरकाण्डप्रमेयमुक्तम् । उक्तार्थपोषायाहुः ॥ तथैवेत्यादि ॥ एक एवेत्यादि ॥ एकमेव ब्रह्म तत्स्वरूपमनन्तविधमिति कथं तज्ज्ञेयमित्याद्याशङ्कायामाहुः ॥ इदमित्यादि ॥ ऋषिभिरिति ॥ उपनिषद्रूपैर्वेदवाक्यैरित्यर्थः । ऋषिपदस्य वेदवाचकत्वं, तदेतदृ ऋषिः पश्यन्नवोचदित्यादिश्रुतौ, अत ऋषयो दधुस्त्वयि मनोवचनाचरितम् * इति श्रुतिगीतौ चोक्तम् ॥

तावतैवेति ॥ पूर्वकाण्डमात्रेणेत्यर्थः ॥ विध्यभावादिति ॥ अध्यापनाध्ययनविध्योः पूर्वकाण्डाध्ययनमात्रेणैव नैराकाङ्क्ष्याद् वेदान्ताध्ययनाय तदतिरिक्तविध्यभावात् । अर्थ इत्यस्यैव विवरणं—प्रयोजनमित्यादि ॥ अन्यथेति ॥ वाच्यप्रयोजनयोर्भेदे । तथाचोभयतःपाशा रज्जुरिति भावः । भिन्नवाक्यत्वमेकवाक्यत्वं चेति द्वयमपि समर्थयितुमाहुः ॥ तेषामित्यादि ॥ तेषामिति ॥ वेदान्तानाम् । मूले —कर्मशाखागता इति ॥ उपनिषद इति शेषः । विवृतौ— एकवाक्यतेति ॥ शाखान्तर्गतत्वम् ॥ नास्तीति ॥ अतो भिन्नवाक्यत्वमेवेति भावः । उपनिषदां शाखान्तर्गतत्वस्य पूर्वोक्तं प्रयोजनं विशदीकुर्वन्ति ॥ द्वितीयस्येत्यादि ॥ द्वितीयस्येत्युत्तरकाण्डस्य ॥ अन्यथेति ॥ पाठमात्राध्ययनेऽनध्ययने चार्थज्ञानाभावेनेत्यर्थः । भिन्नवाक्यत्वं समर्थयित्वैकवाक्यत्वं समर्थयन्ति ॥ अंशत इत्यादि ॥ शास्त्रैकदेशात् । उपकारं विवृण्वन्ति ॥ आधिभौतिकेत्यादि ॥ तथाच विज्ञाते जीवस्वरूपे कर्तृनित्यत्वावगत्या जन्मान्तरभाविनि विश्वासः कर्ममार्गीयस्य ।

वेदान्तिन उपकारस्तु स्फुट एव । अयं च शास्त्रैकदेशजन्य एव । ननु यागस्य भौतिकत्वे स्वर्लोकस्य फलत्वेनोक्तत्वात् कथं चित्तशुद्धेः फलत्वेन कथनमितिचेन्न । आनुषङ्गिकत्वेन तस्या अदोषात् । अन्यथा देहात्मवादस्मार्तवादादिभिरन्यथा प्रतिपत्त्या मतभेदेन विप्रतिपत्तौ संशये फलाभावप्रसङ्गादिति दिक् ॥

नन्वेवं सति "स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते" इति प्रयोजनैक्ये भिन्नवाक्यत्वव्याघात इत्यत आहुः ॥ मुख्येत्यादि ॥ तथाच रूपभेदेनोभयमप्यविरुद्धमिति भावः ॥ २८ ॥

मीमांसयोः सार्थकत्वबोधनाय किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥

नन्वर्थाववोधेनैव निःसन्देहो जात इति किं निर्णयेन । अथ अर्थाववोधेन सन्देहानिवृत्तिस्तदा दुष्टा परम्परा स्यादित्याशङ्क्याह ।

असन्दिग्धोऽपि वेदार्थः स्थूणाखननवत् कृतः ॥
मीमांसानिर्णयः प्राज्ञे दुर्बुद्धेस्तु ततो द्वयम् ॥ २९ ॥
जैमिनिः कर्मतत्त्वज्ञो निर्णयं पूर्व उक्तवान् ॥
व्यासः स्वयं हि सर्वज्ञ उत्तरे निर्णयं जगौ ॥३०॥
उभयोर्हि परिज्ञाने सर्ववेदार्थनिर्णयः ॥
निर्णयो बहुभिर्नष्टः पश्चाद् वक्ष्ये तयोर्गतिम् ॥३१॥
पुरुषो विहितः षोढा करौ पादौ शिरोऽन्तरम् ॥
शिरो ब्रह्म हरिः पूर्व यज्ञः पञ्चविधः स्वयम् ॥
अनन्तमूर्त्तिर्भगवांस्तेन शाखास्तथा कृताः ॥ ३२ ॥

असन्दिग्धोऽपीति ॥ पाठदशायां यद्यपि न सन्देहस्तथापि कालान्तरे सन्देहो भविष्यतीति लक्षणकरणवन्मीमांसाकरणम् ॥

तत्र लौकिको दृष्टान्तः ॥ स्थूणाखननवदिति ॥ स्थूणा निखाताऽपि पुनरुद्धृत्य निखायते । तथा निःसन्दिग्धोऽपि सन्देहमापाद्य दार्ढ्याय निरूप्यते मीमांसानिर्णयकारैः । इदमुत्तमं प्रति तेषां प्रयोजनं सफलं भवति । मन्दमध्यमान् प्रति तु सन्देहाभावो दार्ढ्यं चेति द्वयम् ॥ २९ ॥

तत्र निर्णयकर्त्तारमाह ॥ जैमिनिरिति॥कर्मज्ञानं करणे हेतुः । उत्तरत्र व्यासः । असर्वज्ञेन तन्निर्णयः कर्त्तुमशक्य इति सर्वज्ञो व्यास उत्तरत्र कर्त्ता ॥ ३० ॥

अतः सर्ववेदार्थज्ञानायोभयं ज्ञातव्यमित्याह ॥ उभयोर्हीति ॥ ननु निर्णायके विद्यमाने कथं वेदार्थाज्ञानं, कथं वा भगवद्भजनमिति । तत्राह ॥ निर्णयो बहुभिर्नष्ट इति ॥ अन्यथाव्याख्यातृभिः श्रुतिसूत्रमविचार्य स्वेच्छया वदद्भिः । तर्हि कथं निस्तारस्तत्राह ॥ पश्चादिति ॥ गतिमुद्धारप्रकारम् ॥ ३१ ॥

उपसंहरन् पूर्वोक्तमर्थं स्पष्टमाह ॥ पुरुष इति ॥

षोढा षट्प्रकारः । अन्तरं मध्यम् । तत्र षट्सु शिरो ब्रह्म । सम्पूर्णः पुरुषोऽनन्तमूर्त्तिः । तेनानन्ताः शाखाः कृता इति सर्वो वेदः प्रमाणम् ॥ ३२ ॥

नन्वित्यादि ॥ अङ्गादिविचारेणैव काण्डत्रयात्मको वेदो निःसन्देहो जात इति निर्णयेन जैमिनिना व्यासैश्च कृतेन तेन किमित्यर्थः ॥ लक्षणकरणवदिति ॥ लक्षणग्रन्थस्य प्रातिशाख्यादेः करणवदित्यर्थः । तथाच सन्देहनिराकरणार्थं मीमांसाकरणमावश्यकमिति भावः इदं च ब्रह्मसूत्रभाष्ये प्रथमाधिकरणसिद्धान्ते सम्यक्तया प्रपञ्चितम् ॥ २९ ॥

व्यासोक्तस्य बलिष्ठत्वज्ञापनाय निर्णयकर्त्रोस्तारतम्यं ज्ञापयन्त आहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ करण इति ॥ निर्णयकरणे ॥ कर्मज्ञानमित्यादि ॥ एतेन मीमांसयोः प्रमाणप्रमेयसाधनफलैः प्रमेयबलं सूचितम् ।

यद् वैदिके बलं तदेव बलमिति ॥ पश्चादिति ॥ उत्तरग्रन्थे, वर्णाश्रमवतां धर्म इत्यत्र, ज्ञाने यहीत्यत्र च यथायथं वक्ष्य इत्यर्थः ॥३०॥३१॥ पूर्वोक्तमर्थमिति ॥ यज्ञस्य भगवद्रूपत्वरूपं पूर्वकाण्डीयं, ब्रह्मणो हरित्वरूपमुत्तरकाण्डीयं चेत्यर्थः । षोढेत्यादि ॥ तथाचाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासौ करौ, पशुचातुर्मास्ययागौ पादौ, सोमो मध्यम् । अत्रापि श्रुतिर्द्रष्टव्या शाखान्तरे ॥ शिरो ब्रह्मेति ॥ ऋचां मूर्द्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां शिरोऽथर्वणां मुण्डमिति कौशीतकिश्रुतेरित्यर्थः । अत्र पूर्वकाण्डप्रमेयविचार इदं सिद्धम्-यज्ञो भगवदात्मकः क्रियारूपः प्रमेयं, तदभिव्यञ्जिका लौकिकी क्रिया । साऽपि वेदान्तोक्तज्ञानसहितैव तथेति मर्यादायां ज्ञानकर्मसमुच्चय एवेति साधनम् । तथा च, मुक्तसङ्गोऽनहंवादीतिलक्षणकः सात्त्विकः कर्ता, सर्वभूतेषु येनैकमिति सात्त्विकज्ञानयुक्तोऽफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञ इत्युक्तप्रकारेण सात्त्विकं यज्ञं करोति तदा स्वाज्ञाकरणसंतुष्टेन भगवता यज्ञरूपाभिव्यक्तिद्वारा क्रममुक्तिर्दीयते । अतिकृपया तु सद्यो मुक्तिः । अत्र यथायथं यज्ञाभिव्यक्तिः, कृपा च द्वारभूता । सात्त्विकज्ञानाभावे तु, पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानमिति राजसज्ञानवाँश्चेत् सात्त्विकः सात्त्विकं यागं करोति तदा नित्यकर्मणामाध्यात्मिकत्वे फलाकाङ्क्षाराहित्येन यथोक्तकर्मकरणात् कर्मसचिवानां देवानां तोषद्वारा वाक्यशेषोक्तमात्मसुखं योगिनामिव यथासङ्कल्पं भवति । तत्र देवताप्रीतिर्वा, द्रव्येण प्रीता देवतैव वा व्यापारः । राजसज्ञानवान् रागी कर्मफलप्रेप्सुरितिलक्षणको राजसश्चेद्, अभिसन्धाय तु फलमितिलक्षणकं राजसं यागं करोति तदा यागस्य भौतिकत्वे स्वर्लोकोऽपूर्वद्वारा भवति । तत्रापूर्वमेव व्यापार इति सव्यापारं फलमिति । सिद्धमाहुः ॥ सम्पूर्ण इत्यादि ॥ प्रमाणमिति ॥ स्वोक्तार्थस्य भगवद्रूपत्वप्रमाजनक इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवं बलनिश्चायनार्थं, वेदा इति प्रमाणमध्ये प्रथमोद्दिष्टस्य वेदस्य प्रमेयभूतो विषयो निर्णीतः । अतः परं श्रीकृष्णवाक्यानां निर्णतव्यः । तेषां च पूर्वं स्मृतित्वेनोक्तत्वाद् वेदनिर्णायकत्वार्थं स्मृत्यन्तरापेक्षयोत्कृष्टत्वं च वक्तव्यम् । अविद्वाँस्तु यत्तस्येति, द्वापरादौ तु धर्मस्येति पूर्वोक्तमपि विशदीकरिष्यन्तः स्मार्तप्रमेयस्य बलनिश्चायनाय स्मृतिं निर्णिनीषन्ति ॥

स्मृतिर्बहुविधा प्रोक्ता वेदाचारविभेदतः ॥
ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणं स्मृतिरुच्यते ॥ ३३ ॥
तदाचाराल्लोकतश्च न्यायान्नित्यानुमेयतः ॥
प्रवृत्तिर्जीविका लोके व्यवहारो विशुद्धता ॥ ३४ ॥

एवं वेदं निर्णीय स्मृतिनिर्णयमाह॥ स्मृतिर्बहुविधेति ॥ वेदवन्न स्मृतिनिर्णयः । वेदे हि—पञ्चात्मको द्विरूपः षडङ्गसहितो निरूपितः । न तथा स्मृतिः । किन्तु बहुविधा । अत्र वेदोऽपि मूलं, व्यवहारोऽपीति । तदाह । वेदाचारविभेदत इति ॥ स्मृतेर्लक्षणमाह ॥ ऋषीणामिति ॥ स्मरणं स्मृतिः ॥ ३३ ॥

तस्य स्मरणस्यानुभव एव मूलम्।स त्वनुभवो बहुधा जायत इत्याह ॥ तदाचारादिति ॥ पूर्वकल्पे यथाचारः स्थित ऋषीणां यथा वा लोकव्यवहारः । तत्रापि देशभेदेन यो देशाचारो येन ऋषिणा स्मृतस्तेन तथोपनिबद्ध इति चकारार्थः। न्यायोऽपि मूलम् । सोऽपि पूर्वकल्पस्थितः॥ एते त्रयोऽपि व्यवहारोपयोगिनः ।

धर्मोपयोगिनीं स्मृतिमाह ॥ नित्यानुमेयत इति ॥ योगबलेन नित्यानुमेयवेदं स्मृत्वा यद्व्यासादिपुस्तद्वश्यकृत्सम । चतुर्णां फलमाह ॥ प्रवृत्तिरिति ॥ आचाराल्लोके प्रवृत्तिः प्रकर्षेण स्थितिर्भवति । लोकानुसरणे जीविका भवति । न्यायेन व्यवहारः ॥ नित्यानुमेयवेदोक्तेन विशुद्धता भवति। अनेनैव वेदार्थे तस्या उपयोगः । ननु प्रत्यक्ष एव वेदो मूलमस्तु, किं नित्यानुमेयवेदेन । अनुपलब्धेरिति चेद्, उत्सन्नशाखा प्रच्छन्नशाखा वा मूलं भविष्यतीति, मैवम् । व्यासादिभिरपि सर्ववेदद्रष्टृभिरप्यनुमानत्वेन निरूपणात् । अपि वा कर्तृसामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यादिति ।

प्रत्यक्षवेदमूलत्वेनानुमानं भवेत् । अतः स्मृत्या अनुमेय एव वेदो भवतीति नित्यानुमेय एव वेदो मूलम् । अन्यथा वेदव्यासः, स्मृतेश्चेति न वदेत् । विद्यमाने प्रत्यक्षवेदे किमिति द्व्यन्तरितामुदाहरेत् ॥ ३४ ॥

एवमित्यादि ॥ ननु स्मृतिनिर्णयो न पार्थक्येन कर्तव्यः । तासां वेदमूलकत्वात् तन्निर्णयदिशा स्मृतिनिर्णयस्यापि सिद्धेरित्यत आहुः ॥ वेदवन्नेत्यादि ॥ कथं बहुविधेत्याकाङ्क्षायां हेतुं प्राहुः ॥ अन्नेत्यादि ॥ आचारमूलकत्वं वैसर्जनाधिकरणाज्ज्ञेयम् । तथाच न वेदार्थनिर्णयेनैतन्निर्णयसिद्धिरिति पृथग् निर्णय आवश्यक इत्यर्थः ॥ स्मृतेरिति ॥ स्मृतीनामुभयमूलकत्वं बोधयितुं तल्लक्षणमाहेत्यर्थः ॥ ऋषीणामिति ॥ कर्तृषष्ठी । तेन ऋषिकर्तृकं पूर्वाचारस्मरणप्रयुक्तं वाक्यं स्मृतिरित्यर्थः । इति प्रमाणस्वरूपमुक्तम् । एतेन "स्वयम्भूरेष भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा । शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारका" इति । "न कश्चिद् वेदकर्तारो वेदस्मर्ता चतुर्मुख" इति देवीपुराणपराशरस्मृत्योर्वाक्याद् वेदस्यापि स्मृतिगोचरत्वेन स्मृतित्वप्रसक्तिर्निरस्ता । तत्र शब्दस्यैव स्मृतिगोचरत्वात् स्मृतौ त्वर्थस्य तथात्वादिति ॥ ३३ ॥ ॥ तत्रापीत्यादि ॥ एतेन स्मृत्यंशविशेषाणामितरेतरविरोधः परिहृतः । तत्तद्देशविशेषाचारे तस्य तस्य सावकाशत्वेन व्यवस्थितत्वादविरोधात् । यथा वर्णव्यवस्थितदशाहद्वादशपञ्चदशाहमासाशौचसर्वसाधारणदशाहाशौचपक्षयोः ॥ न्याय इति ॥ ब्राह्म-बाहुदन्तक-पौरन्दर-बार्हस्पत्यौशनस-प्राचेतसादिरूपं नीतिशास्त्रम् ॥ एते त्रय इति ॥ आचारलोकन्याया व्यवहारोपयोगिनो व्यवहाराध्यायमूलभूतत्वात् तथेत्यर्थः ॥ धर्मोपयोगिनीमिति ॥ गृह्यसूत्राचारप्रायश्चित्ताध्यायरूपां यागाद्युपयोगिनीमित्यर्थः । तस्याः कुत एवं भाव इत्याकाङ्क्षायामाहुः । योगेत्यादि ॥ प्रकर्षेण स्थिरिति ॥ तद्विषयत्वेन वक्ष्यमाणानां व्रततीर्थगत्यादिकर्मणां प्रवाह इत्यर्थः ॥ अनेनैवेति ॥ विशुद्धिजनकत्वेनैव ॥ उपयोग इति ॥ साक्षादुपकारकत्वम् ॥

उत्सन्नप्रच्छन्नविप्रकीर्णशाखामूलकत्ववादिनिरासाय किञ्चिदाशङ्कन्ते ॥ नन्वित्यादि ॥ अत्रायमर्थः । धर्मस्य शब्दमूलत्वाद्, अशब्दमनपेक्षं स्यादितिस्मृत्यधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे अचोदनामूलस्य स्मृ-

तिवाक्यस्यानादरणीयत्वमुक्तम् । तत्र कथमचोदनामूलत्वमित्याकाङ्क्षायां, किं तेषां प्रत्यक्षचोदनामूलत्वमुतोत्सन्नचोदनामूलत्वमथवा प्रच्छन्नचोदनामूलत्वमाहोस्विन्नित्यानुमेयतन्मूलत्वं, किं वा विप्रकीर्णतन्मूलत्वमिति विमर्षे, नाद्यः । तदनुपलम्भात् । उपलभ्यमानत्वे स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यापातात् । न द्वितीयः । स्मार्तमूलश्रुतिसङ्घातात्मकशाखोत्सादाङ्गीकारे, सहस्रं सामशाखा एकशतमध्वर्युशाखा, एकविंशतिशाखं बाह्वृचमित्यादिशाखापरिमाणस्य महाभाष्यादिप्रसिद्धत्वेन तदतिरिक्ताभावनिश्चयात् तासां च तदा प्रसिद्धतया उत्सादस्याशक्यवचनत्वात् । अध्येतॄणामत्यन्तावहितत्वेन सर्वशाखागततावन्मात्रश्रुत्युत्सादाङ्गीकारस्याप्यशक्यवचनत्वाच्च । न तृतीयः । गणनाप्रसिद्ध्यैव प्रच्छन्नत्वनिरासात् । न तुरीयः । अन्धपरम्परापत्तेः । नच लिङ्गादिभिः श्रुत्यनुमानवत् स्मृत्या श्रुत्यनुमाने कोऽपि न दोष इति वाच्यम् । लिङ्गादीनां श्रौतत्वेन स्मृतीनां च पौरुषेयत्वेन पुरुषदोषशङ्काकलङ्किततया तद्वैषम्यात् । किञ्च, स्मरणस्यानुभवसमानाकारविषयत्वनियमेन, अष्टका कर्तव्येति स्मृत्या अष्टकाकर्तव्यताज्ञानं स्मृतिकारस्यानुमेयम् । तेन तादृशश्रुतिस्वरूपं, तेन श्रुतिज्ञानं च कल्पयित्वा स्मृतिप्रामाण्यं साधनीयमिति गौरवप्रयासबाहुल्यम् । गुरुमते ज्ञानमात्रस्य स्वतः प्रामाण्यादनुमानस्याऽर्थमात्रे पर्यवसानान्न श्रुतिकल्पनपर्यन्तं तस्य प्रसर इत्यपि । तस्माद् विप्रकीर्णशाखामूलत्वं स्मृतीनां युक्तम् । विप्रकीर्णत्वं च भिन्नदेशपाठितत्वम् । तच्च परप्रकरणपठितत्वम् । आरभ्याधीतमिति यावत् । तथाच नित्यानुमेयपक्षेऽन्धपरम्परया रूपनिर्णयवत् स्मृतिप्रमेयमूलनिर्णयो न कथमपि शक्यवचन इति विप्रकीर्णपक्ष एव साधीयानित्याहुः ॥ तदेतदुक्तम्—अनुपलब्धेरिति ॥ सिद्धान्तमाहुः ॥ मैवमित्यादि ॥ अनुमानत्वेनेति ॥ अत्र कर्मव्युत्पत्तिः । अनुमेयत्वेन वेदस्येत्यर्थः । स्मृतीनामनुमानत्वेनेति वा ॥

तदर्थं द्वादशलक्षणीस्मृतिपादस्थद्वितीयसूत्रं प्रमाणत्वेनाहुः॥ अपि वेत्यादि ॥ नानुमानं भवेदिति ॥ जैमिनेरिति शेषः । तथाच तथा सति प्रमाणं विप्रकीर्णं स्यादित्येव वदेत् । अन्धपरम्परात्वं, योगबलेनेत्यादिना प्रागेव निरस्तम् । एतेन सूत्रोपन्यासेन स्मृतिपादोक्तरीत्या स्मृतीनां प्रामाण्यमपि स्मारितं ज्ञेयम् । ननु स सामग

इति तस्य वेदान्तराज्ञानं सम्भाव्यत इत्याशङ्कायामाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ अन्यथा दाशकितवादिश्रुतिवदनुभवे ॥ द्व्यन्तरितामिति ॥ धर्मादिविषया स्मृतिस्तदनुभवजन्या, स्मृतित्वात्, स्मृत्यन्तरवदित्यादिनाऽनुभवानुमाने तेन च तादृशार्थानुमाने स्मृतिः श्रुतिमपेक्ष्य द्वाभ्यामनुभवार्थाभ्यामन्तरिता भवतीति तथेत्यर्थः । नच वेदमेव स्मृत्वा तदर्थस्योपनिबद्धुं शक्यत्वादेकान्तरितत्वमेव, न द्व्यन्तरितत्वमिति शङ्क्यम् । यागबलेन वेदमनुभूय तत्कथनस्यापि शक्यवचनत्वेन तस्य भागस्य स्मृतित्वोच्छेदप्रसङ्गात् । अतो नित्यानुमेयवेदमूलत्वमेव साधीय इति निश्चयः। अत एव पितामहस्मृतिर्विष्णुस्मृतिश्च युज्यते ॥ ३४ ॥

कस्मिंश्चिदंशे पुनरव्याप्तिं हृदिकृत्वा विप्रकीर्णशाखामूलत्वमाशङ्कन्ते ।

ननु दृश्यते स्मृतिसंवादी वेदभागः । यथा धन्वन्निव प्रपा असि, नाप्सु मूत्रपुरीषं कुर्यात्, न विवसनः स्नायादित्यादि । तत्राह ॥

संवादे चान्यशेषत्वान्न स्मृत्यर्थं स्पृशेच्छ्रुतिः ॥
गृहादिरिव देहस्य धर्मस्योपकृतिः स्मृतिः ॥
उभयोः समवाये तु धर्मः पुष्टो, न चाऽन्यथा ॥ ३५ ॥

संवादे चान्यशेषत्वादिति ॥ वेदे हि प्रकरणं सर्वत्र नियामकम् । तस्मादाहिताग्निर्नानृतं वदेदिति । न हि आहिताग्नेरनृतनिषेधकं सर्वेषां भवति । नाप्यधीष्टकोपधानकर्त्तुर्जलनिष्ठीवनादिनिषेधः सर्वेषां भवति । नापि प्रपाया लोकसिद्धाया दृष्टान्तार्थं कीर्त्तितायास्तदेव वाक्यं विधायकं भवति । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । यथा वेदेषु क्वचित् संवादो भिन्नशेषाणां नाभागोपाख्यानादीनाम् । तथा नित्यानुमेयवेदार्थेनापीति न स्मृत्यर्थं श्रुतिः प्रत्यक्षा स्पृशतीत्यर्थः । ननु किं स्मृत्येत्याशङ्क्याह ॥ गृहादिरिवेति ॥ देह-

स्थानीयो वैदिको धर्मः । गृहस्थानीयः स्मार्त्तः । उभाभ्यां जीवः सुखी नान्यथा ॥ ३५ ॥

ननु दृश्यत इत्यादि ॥ समाधिमाहुः ॥ वेदे हीत्यादि ॥ मूले संवादे चेति चकारोऽप्यर्थे ॥ तदेवेत्यादि ॥ कुमारशिखाधारणवत् । तेन विध्युन्नयने तस्यानुमेयत्वेन नित्यानुमेयानतिरिक्तत्वात् तन्मूलकत्वादेतस्य विधायकताया अशक्यत्वात् ॥ वाक्येत्यादि ॥ श्रौतानां प्रकरणावरुद्धत्वेन संकुचितत्वात् तदनादृत्य साधारणत्वेऽधिकार्यन्तरप्रवेशेन वाक्यं भिद्येतेत्यर्थः । तस्मान्न विप्रकीर्णपक्षो युक्त इति भावः । तर्हि संवादस्य कथं सङ्गतिरित्यत आहुः ॥ यथेत्यादि ॥ तथाच प्रत्यक्षवेदवदन्यशेषत्वेन सङ्गतिरिति न पूर्वोक्तलक्षणे दोष इति भावः । एवं सिद्धायां लक्षणशुद्धौ योंऽशो वेदमूलकः सोऽप्याचारान्तरितत्वान्मूलभूतवेदस्यैतद्वैलक्षण्याच्च न वेदनिर्णयेन निर्णीतो भवतीति पृथक्तया स्मृतिनिर्णय आवश्यक इति साधितम् ।

एवं स्मृतीनां प्रामाण्यं तन्निर्णयावश्यकत्वं च साधयित्वा प्रयोजनविमर्शायाहुः ॥ नन्वित्यादि ॥ मूले, उपकृतिपदेन उपकरणभूतोऽर्थ उच्यते ॥ देहस्थानीयेत्यादिना च विव्रियते । तथाच स्वाध्यायाध्ययनयागतपोब्रह्मविचाराणां धर्माणां यथायथमाश्रमैकसाध्यत्वात् तन्निरूपिकाणां तद्धर्मनिरूपिकाणाञ्च स्मृतीनां वैदिकधर्मपोषणमेव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

नित्यानुमेयवेदमूलिकायाः स्मृतेरर्थमाह ॥

गर्भाधानादिसंस्काराः सन्ध्योपास्त्यादिकं तथा ॥
नित्यश्राद्धादिकर्माणि पाकयज्ञादिकं तथा ॥
प्रायश्चित्तमिति ह्येष पञ्चधा कर्मसङ्ग्रहः ॥ ३६ ॥

गर्भाधानादीति ॥ षोडश संस्काराः सन्ध्योपासनं कालादिसहितम् । न हि तादृशानुपूर्वीविशिष्टं, रक्षांसि ह वा पुरोऽनुवाक

इत्यत्र वर्त्तते ॥ नित्यश्राद्धादिविधानं मासि श्राद्धविधिः । पाकयज्ञाः स्थालीपाकादयः । आदिशब्देन वैश्वदेवादिकमपि । गृह्योक्तमखिलमिति यावत् ॥ प्रायश्चित्तं पातकादीनाम् ॥ ३६ ॥

नित्येत्यादि ॥ या धर्म उपकरोति, द्वाभ्यां विषयनिर्देशेन तां ज्ञापयितुं तस्याः प्रमेयमाहेत्यर्थः ॥ षोडशेति ॥ गर्भाधानम् ऋतौ पुंसः सवनं स्यन्दनात् पुरेत्यादिना निरूपिताः । गर्भाधानादिसंस्काराभावे शुद्ध्यभावेनाधिकारार्थं तत्कथनमावश्यकम् । उत्तरसंस्काराभावे फलप्रतिबन्ध इति तदपि तथा । एवं सन्ध्योपास्त्यादिकमपि शुद्धिजनकत्वेन कर्माधिकारसम्पादकम् । सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमिति * शौचाचारविहीनानां समस्ता निष्फलाः क्रिया * इत्यादिवाक्यात् । अकाले विहिता सन्ध्या या सा वन्ध्या वधूरिवेति, दिवोदितानि कर्माणिप्रमादादकृतानि चेत् ।यामिन्याः प्रहरं यावत्तावत्सर्वाणि कारयेद् * इतिच । प्रत्यक्षवेदमूलकत्वाभावायाहुः ॥ न हीत्यादि ॥ एवमेव नित्यश्राद्धादिषु शुद्धिहेतुत्वं प्रत्यक्षवेदमूलकत्वाभावश्च ज्ञातव्यः । एवं वैश्वदेवमपि पञ्चसूनापनुत्तयेऽन्नशुद्ध्यै चावश्यकम् । प्रायश्चित्तमपि तथा । तेन शुद्धौ कर्मयोग्यत्वसम्भवादिति ॥ स्थालीपाकादय इति ॥ सप्त पाकयज्ञाः । औपासनहोमो, वैश्वदेवं पार्वणम्, अष्टका, मासिकश्राद्धं, सर्पबलिरीशानबलिरिति । एतदेव विवृण्वन्ति ॥ आदिशब्देनेत्यादि, यावदित्यन्तम् ॥ प्रायश्चित्तादीनामित्यादिपदं कर्मविपाकसंग्रहार्थम् । एवं वेदमूलिका विशुद्धिफलिका स्मृतिर्विचारिता ॥ ३६ ॥

नित्यानुमेयवेदस्तु मूलं पञ्चविधस्य हि ॥
व्रततीर्थादिकं काम्यं नित्यवद् बोध्यते क्वचित् ॥ ३७ ॥
पूर्वाचारेण सम्प्राप्तं पुराणं मूलमस्य हि ॥
कृष्यादिजीविकाशास्त्रं पूर्वेष्वाचारतः प्रमा ॥
करदण्डादिशास्त्रस्य मूलं युक्तिः पुराविदाम् ॥ ३८ ॥

व्रततीर्थादीनामपि नित्यानुमेयो मूलं भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ व्रततीर्थादिकमिति ॥ श्रुतिमूलत्वे ब्राह्मणानामपि नित्यं कर्त्तव्यानि स्युरिति काम्यमित्युक्तम् । किन्तु वेदानधिकृतानां तन्नित्यं भवतीति नित्यवद् बोध्यते । तस्य च मूलं पुराणम् ॥ ३७ ॥
तथा सति स्मृतित्वं कथमिति चेत् तत्राह ॥ पूर्वाचारेण सम्प्राप्तमिति ॥ न हि पुराणं दृष्ट्वा तस्य निर्माणम् । किन्तु आचारादेव । इदानीमाचारः कुत्र मूलमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ कृष्यादीति ॥ षड्गवादिभागदानादिविधानम् । पूर्वर्ष्याचारतः प्राप्तं तथैव कर्त्तव्यं प्रमाणमित्यर्थः ॥ करदण्डादेर्युक्तिर्मूलम् । करोऽत्र कृषिव्यतिरिक्तः ॥ ३८ ॥

पौराणाचारमूलिकां प्रवृत्तिफलिकां विचारयन्ति ॥ व्रतेत्यादि ॥ भविष्यतीति ॥ तेषामपि शुद्धिजनकत्वाविशेषाद् भविष्यतीत्यर्थः । काम्यत्वे गमकमाहुः ॥ श्रुतीत्यादि ॥ तीर्थानित्यत्वं, साऽग्निकस्याग्निं विहाय तीर्थगमननिषेधस्य वाक्ये दर्शनात् । व्रताऽनित्यत्वं च, अनड्वान् ब्रह्मचारी च दीक्षितश्चेति ते त्रयः * अश्नन्त एव सिद्ध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नतामिति वाक्याच्च ज्ञेयम् । तेन वेदे यथा नित्यकर्मप्रसिद्ध्यर्थं चित्रोद्भिदादिबोधनं तथा स्मृताविदमित्यर्थः । तर्हि नित्यवत् कुतो बोध्यत इत्याशङ्कायामाहुः । किन्त्वित्यादि ॥ ३७ ॥

कथमिति ॥ वेदमूलकत्वाभावात् कथमित्यर्थः ॥ आचारादेवेति ॥ सदाचारमूलकत्वं तस्या इत्यर्थः । एतेन व्रततीर्थादिप्रवाहरक्षापूर्वर्ष्याचारादेवेति सिद्ध्यतीति प्रवृत्तिर्जीविकेत्युक्तस्य फलस्यापि न विरोधः । एवं पौराणाचारमूलिकाया विचारेण तस्याः प्रमेयमुक्तम् । लोकमूलिकां विचारयन्ति ॥ इदानीमित्यादि ॥ आचारादिति ॥ लोकाचारः । कृष्यादीत्यादिपदसंग्राह्यं तत्प्रमेयं दिङ्मात्रेणाहुः ॥ षडित्यादि ॥ षट्कर्माऽभिरतो नित्यं कृषिकर्म समाचरेत् * हलमष्टगवं श्रेष्ठं षड्गवं मध्यमं स्मृतम् । चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं वृषघातिनामिति । विप्रस्यैवंविधा वृत्तिस्तृणं काष्ठं च

विक्रयेदित्यादिपराशरोक्तजातीयकम् । पिता चेत् पुत्रान् विभजेत् तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे, पैतामहे त्वर्थे पितापुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वं, पितृविभक्ता विभागानन्तरोत्पन्नस्य संविभागं दद्युरित्यादिविष्णूक्तजातीयम् । आदिपदेन प्रतिग्रहादिरूपञ्च विधानं कार्यम्, आपद्यपि धर्मरक्षणाय तदुक्तरीत्यैव कर्तव्यम् । यतः पूर्वर्ष्याचारप्राप्तमतस्तच्छास्त्रं प्रमाणमिति मूलाभिप्राय इत्यर्थः । नीतिशास्त्रमूलिकां विचारयन्ति ॥ करेत्यादि ॥ सपरिकरायाः कृषेरुक्तौ तदन्तर्गतो राजभागोऽप्युक्तप्राय एवेति पुनः कथनमयुक्तमित्यत आहुः ॥ कृषिव्यतिरिक्त इति ॥ उत्कोचादिरूप इत्यर्थः । दण्डस्तु—यो ब्राह्मणायावगुरेत् तं शतेन यातयेत्यादि । अदुष्टां च त्यजन् दण्ड्यो दूषयँस्तु मृषाशतम् * इत्यादि । धिग्दण्डं प्रथमं दद्यादित्यादिविष्णुयाज्ञवल्क्यमनूक्तजातीयो ज्ञेयः । एवं कर्तृशोधकः स्मृतिभागो विचारितः । नीतिमूलिकायाः प्रमेयं चोक्तम् ॥३८॥

इदानीं देशादिशोधकं शुद्धिस्वरूपविचारमाहुः ॥

द्रव्यादिशुद्धौ विकल्पमाह ॥

शुद्धिं केचित् पृथक् प्राहुः संस्कारः कस्य चिन्मतः ॥
देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मविभेदतः ॥ ३९ ॥
षोढा शुद्धिः स्मृता साऽपि द्विधा ह्यन्योन्यतः स्वतः ॥
सर्वशेषेयमाख्याता श्रुत्यर्थेऽपि विशेषतः ॥
धर्मः सम्पद्यते षड्भिरधर्मो ह्यन्यथा भवेत् ॥ ४० ॥

शुद्धिमिति ॥ संस्कारपक्षे वेदो मूलम् । पृथक्पक्षे आचार इति ॥ प्रसङ्गाच्छुद्धेः स्वरूपमाह ॥ देशकालेति ॥ षड्भिः शुद्धिः षण्णाञ्च शुद्धिरिति द्विधा ॥ सर्वशेषत्वान्न वेदो मूलमित्यभिप्रायेणाह ॥ सर्वशेषेयमिति ॥ बाधकमाह ॥ धर्म इति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

द्रव्यादीति ॥ शुद्धाविति ॥ शुद्धिस्वरूपे । विकल्पे बीजमाहुः ॥ संस्कारेत्यादि ॥ पृथगिति ॥ पदार्थान्तरम् ॥ प्रसङ्गादित्यादि ॥ संस्कारपक्षे कर्मयोग्यतात्मकातिशयरूपं सिद्धमिति पृथक्पक्षेऽपि स्वरूपस्योपेक्षानर्हत्वात् पृथक्त्वं विवेक्तुं तत्स्वरूपमाहेत्यर्थः ॥ षड्भिरित्यादि ॥ तथाचान्योन्यतः शुद्धौ संस्काररूपत्वस्य शक्यवचनत्वेऽपि स्वतः शुद्धौ संस्कारत्वस्याशक्यवचनत्वात् तत्स्वरूपं संस्कारात् पृथगेवेत्यर्थः । उदाहरणन्तु, नवं वा निर्मलं वापि शुचीति द्रव्यमुच्यते * इति शुचिसंज्ञामभिधाय, अथ सर्वाणि धान्यानि वस्त्राण्याभरणानि च * अवर्ज्यावर्ज्यज्ञानानि शुचीन्येतानि केवलमिति । स्वयमेव हि यद् द्रव्यं केवलं मेध्यतां गतम् * स्थावरं जङ्गमं वापि स्वयं शुद्धमिति स्मृतमिति स्वयं शुद्धसंज्ञामभिधाय, वसतिश्चमसो यानं वाहनं साधनानि च * क्षुरो नौरासनं चेति स्वयं शुद्धमिति स्मृतमिति देवलस्मृतौ । अत्र धान्यादीनां शुचित्वेऽपि, व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादिना तत्तत्संस्कारविधानात् तत्पूर्वकालीनं धान्यादिशुचित्वात्मकं शुद्धिस्वरूपं विविक्तं भवति । हेमाद्रिस्तु—अशुद्धिर्नाम द्रव्यादेः स्पर्शनाद्यनर्हतापादको दोषविशेषः । संस्कारविशेषोत्पादिता तन्निवृत्तिः शुद्धिरित्याह।तद् देवलवचनविरोधाच्चिन्त्यम् । अत्र च षड्भिः शुद्धिर्यथा—व्रीह्यादेः सत्पात्रस्थत्वं, नवत्वं, श्रुतत्वं, तद्दात्विशुद्धृतत्वं, मन्त्रपूतत्वं, कृताऽऽग्रयणत्वमित्येवं बोध्या ॥

सर्वेत्यादि ॥ पृथग्रूपायाः शुद्धेर्जीविकादिशेषत्वेनापि कथनात् तथेत्यर्थः ॥ बाधकमिति ॥ शुद्ध्यभावे बाधकम् । तथाच पृथक्पक्षोक्ता श्रौतोपयोगिनीत्यर्थः । मूलं त्वेवं योज्यम् । इयं शुद्धिः सविशेषा आख्याता, श्रुत्यर्थे विशेषत आख्याता । हि यतो हेतोर्धर्मः षड्भिः कालादिभिः सम्पद्यते, अतस्तस्या विशेषतः श्रुत्यर्थशेषत्वं युक्तम् । अन्यथा कालाद्यशुद्धौ अधर्मो भवेदिति । एतेन साधनमुक्तं ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कल्पसूत्राणाम् ऋषिप्रणीतत्वात् स्मृतित्वमाशङ्क्य परिहरति ॥

कल्पसूत्रेषु वेदत्वं स्मृतित्वं च प्रतीयते ॥

अर्थतः कर्तृतश्चापि वेदत्वं पाठतः स्मृतिः ॥ ४१ ॥
सौकर्यार्थं कृतिस्तस्य संकलीकृत्य वर्णनात् ॥
तेनापि क्रियमाणस्तु धर्मः श्रौतो भवेद् ध्रुवम् ॥ ४२ ॥

कल्पसूत्रेष्विति ॥ व्यवस्थामाह ॥ अर्थत इति ॥ अर्थो वैदिकः स्वराद्यभावात् ॥ कर्त्तुः स्मरणाच्च स्मृतित्वम् ॥ ४१ ॥ तर्हि अर्थस्य वैदिकत्वे को हेतुस्तत्राह ॥ सौकर्यार्थमिति ॥ कर्मज्ञानार्थमेव कल्पसूत्रं द्रष्टव्यम् । न तु तदुक्तत्वेन कर्त्तव्यमिति मुख्यः पक्षः । गौणमाह॥तेनापीति ॥ आधुनिकानां संग्रहार्थमुक्तम्॥४२॥

व्यवस्थामाहेति ॥ उभयरूपत्वं युक्तमेवेति वक्तुं तामाहेत्यर्थः ॥ वैदिक इति ॥ नित्यानुमेयातिरिक्तश्रुतिप्रसिद्धः ॥ पाठत इत्यस्य विवरणं— स्वराद्यभावादिति ॥ तथाच, अर्थतो वेदत्वं, कर्तृतः पाठतश्च कल्पसूत्रेषु स्मृतित्वमपि भवतीति मूलयोजना ॥ ४१ ॥

तर्हीति ॥ हेतुद्वयेन चेत् स्मृतित्वं दृढं तर्हीत्यर्थः ॥ सौकर्यार्थमिति ॥ प्रत्यक्षवेदमवलोक्य साङ्गप्रधानयोरैक्यप्रकारपरिचयार्थम् । अर्थस्य वैदिकत्वाय बीजभूतं ज्ञानप्रकारमाहुः ॥ कर्मेत्यादि ॥ मुख्य इति ॥ मरीच्यादिभिः क्रियमाणः ॥ तेनापीति ॥ वेदाङ्गभूतकल्पसूत्रोक्तत्वेनापि । मूले, ध्रुवमित्यनेन, सङ्कलीकृत्य वर्णनात् पूर्वं तस्य वाक्यस्य श्रुतिरूपत्वादिति हेतुरभिप्रेयते ॥ ४२ ॥

गृह्याणां श्रौतत्वमाशङ्क्य परिहरति ॥

इष्ट्यौपासनकर्माणि न श्रौतानि कथञ्चन ॥
भेदाद्वैजात्यतश्चापि काल एकस्तयोः परम् ॥ ४३ ॥
कालबाधान्न कर्त्तव्यं स्मार्त्तं श्रौतो बली यतः ॥
पश्चाद्वा गौणकालेऽपि कर्त्तव्यमिति केचन ॥ ४४ ॥

स्मार्त्तमात्रस्य करणादाभासो ब्राह्मणो भवेत् ॥
स्वर्गाभासाद्यपि फलं श्रौतमात्रेऽपि चाखिलम् ॥४५॥
ब्रह्मप्रकरणं स्मार्त्तं कल्पसूत्रवदेव हि ॥
पुराणमूलकं वाऽपि ह्याश्रमचारतोदितम् ॥४६॥

इष्टीति ॥ इष्टिः स्थालीपाकः । तत्र हेतुः—भेदादिति ॥ अग्न्यादि सर्वं श्रौतस्मार्त्तयोर्भिन्नं विजातीयं च । तर्हि कथमेककालविधानं, तत्राह ॥ काल एक इति ॥ ४३ ॥ तथापि श्रौतस्य बलवत्त्वाय निर्णयमाह ॥ कालबाधादिति ॥ मुख्ये काले बलिष्ठत्वाच्छ्रौतमेव कर्त्तव्यम् । अतः कालस्य निमित्तस्याभावात् स्मार्त्तं न कर्त्तव्यम् । अत एव सर्वाधानविधिः । पक्षान्तरमाह ॥ पश्चादिति ॥ ४४ ॥

एवं श्रौतस्य बलिष्ठत्वायाऽसहायशूरता निरूपिता क्वचित्, तथा स्मार्त्तस्यापि भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ स्मार्त्तमात्रस्येति ॥ ब्रह्म वेदः, तद्वेत्तीति ब्राह्मणः । स्मृतिरपि वेदमूलिकेति द्वयन्तरितत्वात् प्रतिबिम्बवदाभासो भवति । अतो ब्राह्मणोऽपि तादृश आभासः । फलं च तथेत्याह ॥ स्वर्गाभासेति । चित्तशुद्धौ वासनाक्षयाभावो, दैत्योपहतलोके च स्थितिरिति । श्रौते तद्विपरीतमाह ॥ श्रौतमात्र इति ॥ अखिलं मुख्यम् ॥ ४५ ॥

स्मृतौ ब्रह्मनिरूपणं प्रत्यक्षोपनिषन्मूलकं भविष्यतीति प्रकारान्तरमाह ॥ ब्रह्मप्रकरणमिति ॥ तावान् भागः कल्पसूत्रवदिति तेनापि ब्रह्मज्ञानं फलायेति गौणः पक्षः ॥ मुख्यमाह—
पुराणमूलकमिति ॥ ननु स्मृतिर्मुख्या पुराणापेक्षया बलिष्ठा वेदसमानाधिकरणा कथं पुराणमपजीवेदित्याशङ्क्याह ॥ आश्रमाचा-

रतेति ॥ सर्वे आश्रमाः स्मार्त्ताः । तेषामाचारनिरूपणप्रस्तावे चतुर्थाश्रमे ब्रह्मज्ञानं मुख्यमिति पुराणे च तदुक्तमिति ततो गृहीतम् । उपनिषदर्थग्रहणे औपनिषत्त्वभङ्गाद्दोषः स्यात् । शाखाव्यवस्था च भज्येत । अतः स्मार्त्तं ब्रह्मज्ञानं न वैदिकवत् फलसाधकम् ॥ ४६ ॥

गृह्याणामित्यादि ॥ उक्तयैव दिशा गृह्योक्तधर्माणां श्रौतत्वमाशङ्क्य वक्ष्यमाणहेतुभ्यां तत् परिहरतीत्यर्थः ॥ भिन्नं विजातीयमिति ॥ नाम्ना भिन्नं धर्मेण विजातीयमित्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ स्मार्तस्य कल्पोक्तधर्मतुल्यत्वाभावे ॥ ४३ ॥

अत एवेत्यादि ॥ सर्वाधानविधिः सर्वमादधातीति विधिः । एवञ्चास्मिन् पक्षे इष्ट्यौपासनयोरनावश्यकतया अकरणात् तदतिरिक्तस्यैव गृहस्थानीयत्वं बोध्यम् ॥ पक्षान्तरमाहेति ॥ नन्वर्द्धमादधातीत्यपि विध्यन्तरं दृश्यते । तथा नित्यानुमेयवेदमूलकत्वेन तयोरपि शोधकत्वमिति कथमेकान्ततस्तद्बाध इत्यतः पक्षान्तरमाहेत्यर्थः । तथाच मुख्यकाले स्मार्तसंश्लिष्टैः करणात्तन्निर्बलमिति ज्ञायते । तेन विधिसत्त्वेऽपि कृताकृतं तत् । अतो मतान्तरमेवेति भावः ॥ ४४ ॥

एवमिति ॥ सर्वाधानविधिना मुख्यकालकरणेन चेत्यर्थः ॥ भविष्यतीति ॥ अर्द्धाधानविधिनाऽनुमेया भविष्यतीत्यर्थः ॥ तद् वेत्तीति ॥ ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणः स्मृत * इत्यत्राऽर्थज्ञानपूर्वकानुष्ठानस्य विवक्षितत्वात्तत्करण एव मुख्यं ब्राह्मणत्वम् । यो दुर्ब्राह्मण इत्यादिश्रुतेश्च । तदकरणे यत् तदाहुः— ॥ स्मृतिरित्यादि ॥ आभास इति ॥ स्मार्तो धर्म इति शेषः । अतः स्वरूपतः फलतश्च जघन्यत्वान्न काऽप्यसहायशूरत्वमिति श्रौतपोषकत्वमेव स्मृतिप्रयोजनमिति निश्चयः ॥ ४५ ॥

एवं धर्मोपयोगिनी स्मृतिर्विचारिता । ज्ञानोपयोगिनीं विचारयन्ति ॥ स्मृतावित्यादि ॥ कल्पसूत्रवदिति ॥ बोधसौकर्यार्थं सङ्कलीकृत्य उपनिषद्भ्यो गृहीत इति श्रौत इत्यर्थः । अस्य पक्षस्य गौणत्व उपपत्तिरनुपदमेव वाच्या । मुख्ये किञ्चिदाशङ्कन्ते ॥ नन्वित्या-

दि ॥ बलिष्ठेति ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते * तत्र श्रौतं बलिष्ठं स्यात् तयोर्द्वैधे स्मृतिर्वरेति व्यासस्मृतिवाक्यात् तथेत्यर्थः । वेदसामानाधिकरण्यं तूपपादितमेव । समाधिमुपपादयन्ति ॥ सर्वे इत्यादि ॥ ननु पुराणेभ्य एव गृहीतमित्यस्य किं विनिगमकमित्यत आहुः ॥ उपेत्यादि ॥ दोष इति ॥ प्रतिपाद्ये दोष इत्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः ॥ शाखेत्यादि ॥ अयमर्थः । स्मार्तं ब्रह्मप्रकरणमेकतरोपनिषदर्थसंग्रहरूपं ? सर्वोपनिषदर्थरूपं वा ? । आद्ये उपनिषन्नाम्नस्तत्रानुपनिबन्धनात् किंशाखीयस्य तदावश्यकमिति ज्ञातुमशक्तेर्यथाकथञ्चिज्ज्ञाने च तस्य भागस्य सर्वसाधारणत्वभङ्गप्रसङ्गः । द्वितीये च सर्वेषां फलसाधकत्वाविशेषात् तत्तदुपनिषदां तत्तच्छाखायामुपनिबन्धनवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति तथेत्यर्थः । सिद्धमाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ तेनायमेव पक्षो मुख्य इति पूर्वोक्तस्य गौणत्व उपपत्तिरुक्ता । एवं सर्वस्मार्तप्रमेयस्य निरूपणेन प्रमाणप्रमेयसाधनफलैस्तद्बलं निश्चितम् । तत्रेदं सिद्धम् । स्मृतिरूपप्रमाणस्य स्वरूपं जन्यं, न तु वेदवन्नित्यम् । तत्र यद् व्रतादिकं कृष्यादिप्रकारः करादिप्रकारो गर्भाधानादिकं च प्रमेयं साधनात्मकं तद् यथार्हं लोकसंग्रहादिकं साधयदपि श्रौते धर्मे विशुद्धताजननेनोपकरोति । स्वतन्त्रं तु स्वर्गाभासादि साधयति, न तु श्रौतवदिति । ब्रह्मप्रकरणं तु श्रौतसंग्रहात्मकत्वे श्रौतत्वेन तत्रोपकरोति । पौराणत्वे तत्रोपकरोतीति न स्वतन्त्रफलसाधकम् । तेनोभयापेक्षया निर्बलमिति । स्मृतेर्बलवत्त्वं तु वर्णधर्म एवेति न पूर्वप्रकरणोक्ते, अविरुद्धन्तु यत्त्वस्येत्यादिरूपे असम्भवनाविपरीतभावने निवारिते ॥ ४६ ॥

अतः परं पौराणप्रमेयस्य बलविचारणाय तन्निर्णयार्थमुपक्रमन्ते । वेदोपबृंहणत्वेन स्मृतित्वेनैव सूत्रेषु तेषां ग्रहणेन तत्तुल्यत्वात् । तत्र पुराणलक्षणस्य प्रसिद्धत्वान्नाममात्रेणैव निर्दिशन्ति ॥

एवं स्मृतिमुपपाद्य पुराणनिर्णयमाह ॥

पुराणं वेदवत् पूर्वसिद्धं सर्वोपयोगि तत् ॥
सर्वोपकरणानीव धर्मस्य नरगेहयोः ॥ ४७ ॥

पुराणमिति ॥ तस्य वेदधर्मातिदेशः । तेन धर्मार्थकाममोक्षाः, भक्तिश्चेति पञ्च निसाः काम्याश्च विकृताः । तत्रापि देशादीनामङ्गत्वम् । पञ्चानामपि देशादिषट्कमङ्गं पृथक्पृथक् । व्यासस्य कर्तृत्वमाशङ्क्य निराकरोति ॥ पूर्वसिद्धमिति ॥ निसमिसर्थः । तस्य प्रयोजनमाह ॥ सर्वोपयोगीति ॥ द्विविधा हि चत्वारोऽपि पुरुषार्थाः । ईश्वरविचारिता जीवविचारिताश्च । तत्रेश्वरविचारिता वैदिकाः । जीवविचारिताः पौराणिका इति । अतः सर्वोपयोगित्वम् । वैदिकेऽप्युपयोगमाह ॥ सर्वोपकरणानीवेति ॥ श्रौतो धर्मो देहस्थानीयः । स्मार्त्तो गृहस्थानीयः । उपकरणस्थानीयः पौराणिक इति । उपकरणाभावे सर्वथा स्थितिर्न भवतीति ॥ ४७ ॥

पुराणमिति ॥ स्मृतिनिर्णयादेतन्निर्णयस्य वैलक्षण्यं ज्ञापयितुं पुराणे कञ्चिद् विशेषमाहुः ॥ तस्येत्यादि ॥ अतो वेदवदेवास्य निर्णयः कर्तव्य इति भावः । एतेन प्रमाणस्वरूपमुक्तम् । एवञ्च बृहदारण्यके, इतिहासः पुराणमिति, छान्दोग्ये च सनत्कुमारनारदसंवादे, इतिहासपुराणं वेदानां पञ्चमं वेदमिति श्रुतिरपि युज्यते । केचित्तु श्रौतान्येवेतिहासादीन्यादाय तेषां पञ्चमत्वमस्यां श्रुतौ व्याचचक्षिरे । तत्तुच्छम् । तस्य वेदचतुष्टयान्तर्गतत्वेन पृथक्पाठसंख्ययोर्विरोधात् । तावतो वेदभागस्य क्षिप्तत्वापादकत्वाच्च । पुराणादीनां वेदरूपत्वाऽभावे तैर्वेदोपबृंहणाभावप्रसक्तेश्च । तथाऽनङ्गीकारे तु, इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् * बिभेत्यल्पश्रुताद् वेदो मामयं प्रहरिष्यतीति ब्रह्माण्डीयप्रथमाध्यायवाक्यस्य, वेदाः प्रतिष्ठिताः सर्वे पुराणे नात्र संशय * इति विष्णुपुराणवाक्यस्य, इतिहासपुराणैस्तु कृतोऽयं निश्चलः पुरा * इति स्कान्दप्रभासखण्डीयस्य, नान्यथा ज्ञायते धर्मो ब्रह्मविद्या च वैदिकी * तस्मात् सर्वपुराणं च श्रद्धातव्यं मनीषिभिरिति कौर्मपञ्चदशाध्यायवाक्यस्य च विरोधापत्तेः । नचायमर्थवाद इति वाच्यम् । पुराणेष्वर्थवादत्वं ये वदन्ति नराधमाः * तैरर्जिता-

नि पुण्यानि तद्वदेव भवन्ति हीति बृहन्नारदीये दोषस्मरणात् । अत इतिहासपुराणे प्रसिद्धे एव ग्राह्ये । तेनात्र वेदातिदेशो युक्त एवेति दिक् ॥

तेन यत् सिद्ध्यति तदाहुः ॥ तेनेत्यादि ॥ पृथगिति ॥ प्रतिपाद्यते इति ज्ञातव्यमिति शेषः । तथाच यथा वेदेऽग्निहोत्रादयः पञ्चार्थो अनेकरूपाः सभेदाः साङ्गा उक्तास्तथा पुराणे धर्मादयोऽर्था उक्ता इत्यर्थः । तथोक्तं मात्स्ये—धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्च परिकीर्त्यते * सर्वेष्वेव पुराणेषु तद्विरोधेषु यत् फलमिति । भक्तिरपि तथा । यथा आचारमाधवे पुराणसारवचने—शैवं च वैष्णवं शाक्तं सौरं वैनायकं तथा * स्कान्दश्च भक्तिमार्गस्य दर्शनानि षडेव हीति ॥

अत्र व्युत्पत्त्यर्थं किञ्चिदुदाह्रियते । तत्र नित्यो धर्मो यथा अतिथिपूजनादिः । अतिथिर्विमुखो यातः पुण्यमादाय गच्छति * इति । काम्यो यथा पुत्रार्थं दितिपयोव्रतम् । नित्योऽर्थो यथा ब्राह्मणस्य यात्रार्थं कुसूलकुम्भीधान्यादिः । वानप्रस्थस्य, स्वयं सञ्चिनुयात् सर्वमात्मनो वृत्तिकारणम् * इति । यावद् भ्रियेत जठरं तावत् स्वत्वं हि देहिनाम् * अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हतीत्यादिवाक्यैस्तस्य नित्यत्वम् । काम्यो यथा—इलायाः पुंस्त्वादिः । नित्यः कामो यथा—ऋतौ स्वदारगमनम् । ऋतुस्नातां तु यो भार्यां शक्तः सन्नोपगच्छति * घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशय इत्यादिभिः । काम्यो यथा, आग्नीध्रस्य पूर्वचित्तिसङ्गः । नित्यो मोक्षः सायुज्यं, काम्यः सालोक्यादिः । यथा सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे—एवं बहुविधाः प्रोक्ता मुक्तयः पुरुषोत्तम * एतास्वशुद्धचित्तानामिच्छा नित्यं प्रजायते सायुज्यरूपा परमा मुक्तिर्भुवि परात्मनि । पारमार्थिकतादात्म्यरूपाऽव्यज्ञाननाशत इति । द्विविधा भक्तिर्यथा श्रीभागवते—अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः * तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् । सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः । स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृत इति । मोक्षस्य भक्तेश्च नित्यत्वं तदभावे संसारनिवृत्त्या ज्ञेयम् । एवमेतदङ्गान्यपि । तत्र धर्मस्याङ्गानि यथैकादशस्कन्धे—अकृष्णसारो देशानामब्रह्मण्योऽशुचिर्भवेद् * इत्यत्र निषेधमुखेन तदितरो देशो धर्मसाधकत्वेन बोधितः । एवं कालः ।

यथा—कर्मण्यो गुणवान् कालो द्रव्यतः स्वत एव वा * इति। तत्र स्वतो यथा-प्रोष्ठपद्यष्टका भूयः पितृलोके भविष्यति * इति मात्स्ये। द्रव्यतो यथा- नवेऽन्नादौ जाते आग्रयणस्य। एतेनैव द्रव्यं ज्ञेयम्। यथा च पयोव्रते- सिनीवाल्यां मृदाऽऽलिप्य स्नायात् क्रोडविदीर्णया * इत्यादि। कर्ता यथा— एतन्मे भगवान् पृष्टः प्रजाकामस्य पद्मज * इत्यत्र प्रजाकामः। एवं नित्येऽपि ज्ञेयः। मन्त्रो यथा- त्वं देव्यादिवराहेण * इत्यादिमृत्तिकास्नानमन्त्रः। कर्माप्युक्तप्रायमेव। यथाऽत्रत्यं पयोव्रताङ्गभूतं मृत्तिकास्नानम्। अर्थस्याङ्गानि, तत्र देशो यथा मात्स्ये राजधर्मेषु- राजा सहायसम्पन्नः प्रभूतयवसेन्धनम् * रम्यमानतसामन्तमगमं देशमाविशेदिति। कालो यथा- वणिङ्मुनिनृपाः स्नाता निर्गम्यार्थान् प्रपेदिरे * इत्यादौ दशमस्कन्धे शरत्कालोऽर्थसाधकत्वेनोक्तः। यथा च मात्स्ये- पुष्टा योधा भृता भृत्याः प्रभूतं च बलं मम * मूलरक्षासमर्थोऽस्मि तदा यात्रां प्रयोजयेदित्यादिः। द्रव्यं यथा विष्णुधर्मोत्तरादिषु— संग्रहश्चात्र सर्वेषामायुधानां प्रशस्यते * इत्यादि राजधर्मकथने।
कर्ता यथा मात्स्ये— यस्मिन् कर्मणि यस्य स्याद् विशेषेण च कौशलम् * तस्मिन् कर्मणि तं राजा परीक्ष्य विनियोजयेदिति। मन्त्रो यथा नारायणकवचादयः। कर्म यथा मात्स्ये- संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां परिपालनम् * शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां नैःश्रेयसं परमिति। कामस्याङ्गानि, तत्र देशो यथा- प्रायशः प्राकृता लोके स्त्रियो रहसि विभ्रति * इत्यादौ। कालो यथा ऋतुराज्यादिः। द्रव्यं यथा गारुडे- मनःशिलापत्रकं च सगोरोचनकुङ्कुमम् * एभिः कृते च तिलके नरः स्त्रीवशतामियाद् * इति। कर्ता यथा पुराणान्तरे वरलक्षणे, यस्याऽप्सु प्लवते बीजं ह्रादि मूत्रं च फेनिलम् * पुमान् स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतैस्तु षण्ढक इति। कर्म यथागारुडे- रतिकाले महादेव पार्वतीप्रिय शङ्कर * निजं शुक्रं गृहीत्वा तु वामहस्तेन यः पुमान् * कामिनीचरणं वामं लिम्पेत् स स्यात् स्त्रियाः प्रियः इति। मोक्षस्याङ्गानि, तत्र देशो यथा- सप्त पुर्यस्त्रयो ग्रामा नवारण्या नवोपराः * इति पुराणान्तरे मोक्षदत्वेन गणिताः। यथा वाराहे- काश्यादिपुर्यो यदि सन्ति लोके तासां तु मध्ये मथुरैव धन्या * या जन्ममौञ्जीव्रतमृत्युदाहैर्नृणां चतुर्द्धा विदधाति मुक्तिमी-

ति । कालो यथा– अग्निर्ज्योतिरहः शुक्ल इत्यादिजातीयकवाक्यबोधितः । द्रव्यं यथा– वानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णं भैक्ष्यमाचरेत् * संसिद्ध्यत्याश्वऽसम्मोहः शुद्धसत्त्वः शिलाऽन्धसेति । कर्ता यथा– न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि सम्भवः * वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः * इत्येकादशस्कन्धे । मन्त्रो यथा ब्रह्माण्डपुराणे धरणीशेषसंवादः । निर्विश्य भोगानन्ते च कृष्णसायुज्यमाप्नुयाद् * इत्युपसंहारात् । कर्म यथा एकादशस्कन्धे जायन्तेयवाक्ये पूजां प्रकृत्य— एवमग्न्यर्कतोयादावतिथौ हृदये च यः * यजतीश्वरमात्मानमचिरान्मुच्यते हि स इति । भक्त्यङ्गानि यथा जनक–जायन्तेयसंवादे देशः, क्वचित् क्वचिन्महाराज द्रविडेषु च भूरिशः * इति । कालो यथा तत्रैव– कृतादिषु प्रजा राजन् कलाविच्छंन्ति सम्भवम * कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणा * इति । द्रव्यं यथा तत्रैव– कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी * ये पिबन्ति जलं तासां मनुजा मनुजेश्वर * प्रायो भक्ता भगवति वासुदेवेऽमलाशया इति । कर्ता यथा– देवो सुरो मनुष्यो वा यक्षो गन्धर्व एव वा * भजन् मुकुन्दचरणं स्वस्तिमान् स्याद् यथा वयमिति सप्तमस्कन्धे । मन्त्रो यथा षष्ठस्कन्धे गद्यरूपो मन्त्रो येन शेषसाक्षात्कारः । कर्म यथैकादशे–भक्तियोगं स लभत एव यः पूजयेत मामिति । एवमिदं दिङ्मात्रं प्रदर्शितम् । एवमन्यदपि यथायोग्यमूह्यम् । एतदेवोक्तं– पृथक्पृथगिति ॥ एवं वेदस्य यथार्थत्ववत् पुराणस्यैवं पुमर्थार्थता सूचिता ॥

व्यासस्य कर्तृत्वमाशङ्क्येति ॥ अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः * इति वाक्यादाशङ्क्येत्यर्थः ॥ नित्यमिति ॥ पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् * नित्यं शब्दमयं ब्रह्म शतकोटिप्रविस्तरम् अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः । पुराणमेकमेवासीत् तस्मिन् कल्पान्तरेऽनघेतिं मात्स्यवाक्यात् तथेत्यर्थः । एवं पुराणस्वरूपविषयकः सन्देहो निराकृतः । एवञ्च व्यासकर्तृकत्वं श्लोकसंग्रहवत् पुराणसमासकरणाद् बोध्यम् ॥ तस्येत्यादि ॥ वेदवत् पूर्वसिद्धत्वे वेदादेवार्थसिद्धेः किं पुराणेनेत्याशङ्कानिरासाय तदाहेत्यर्थः ॥ सर्वोपयोगीति ॥ चतुर्वर्णोपयोगी । तथाच वेदस्तु त्रैवर्णिकोपयोगी, इदन्तु सर्वोपयोगीतीदमेव सर्वोपकाररूपं

प्रयोजनमित्यर्थः ॥

ननु नेदं प्रयोजनं, त्रैवर्णिकानां वेदादेवार्थसिद्धेः । अतः शूद्रोपयोगित्वमात्रं वक्तव्यमित्याशङ्कायां तदुपपादयन्ति ॥ द्विविधेत्यादि ॥ वैदिका इति ॥ यज्ञविकृतिसाध्यार्थपञ्चाग्निविद्यादिसिद्धकामपरविद्यासिद्धमोक्षाः ॥ पौराणिका इति ॥ व्रतदानादिधर्मनीतिसाधितार्थवात्स्यायनाद्युक्तश्च, श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रत * इत्यादिवाक्येभ्योऽवगम्यते । अन्यथा शूद्राणामेव श्रावणं विधीयेताऽतस्तथेत्यर्थः ॥ वैदिकेऽपीत्यादि॥जीवविचारितानां वेदानधिकृतार्थत्वात् पुराणानां तादृशतदर्थत्वमायातीति तन्निरासाय वैदिके यज्ञादिरूपे धर्मेऽपि तदुपयोगमाहेत्यर्थः ॥ स्थितिर्न भवतीति ॥ तथाच वैदिकार्थत्वान्महानेवोपयोग इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

तदज्ञाने सर्वमौढ्यं तेन तद् हृदयं स्मृतम् ॥
भावयुक्तस्य धर्मस्य प्रमितौ तत् प्रयुज्यते ॥ ४८ ॥

तस्यावश्यकत्वमाह ॥ तदज्ञान इति ॥ पुराणार्थाऽज्ञाने सर्वमौढ्यम् ॥ बहिःपदार्थज्ञानाभावात् । अत एव, श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे पुराणं हृदयं स्मृतम् * इति हृदयत्वम् । उपयोगस्थानमाह॥ भावयुक्तस्येति ॥ वेदे यज्ञादय उक्ताः । तेषामभिप्रायज्ञानं पुराणादेव । कदाचित् कर्त्तव्यम् । कदाचिन्न कर्त्तव्यम् । कर्मणोऽपि बोद्धव्यमितिवत् । भावस्य ज्ञानं पुराणात् ॥ ४८ ॥

तस्यावश्यकत्वमाहेति ॥ उपकरणाभावेऽपि देहादिस्थितेर्लोके दर्शनान्न पुराणस्य तदर्थत्वमिति शङ्कायां तदाहेत्यर्थः ॥ हृदयत्वमिति ॥ धर्महृदयत्वम् । भावयुक्तस्येत्यत्र भावपदेनाभिप्राय उच्यते । अनया कारिकया प्रमेयमुक्तम् । तदुपपादयन्ति– वेदे इत्यादिना ॥ कदाचिदित्यादि ॥ यथा ब्रह्माण्डपुराणे कलिवर्ज्यकथनेऽग्निहोत्रादिनिषेधः । यथाच– यावद् वर्णविभागोऽस्ति यावद् वेदः प्रवर्तते * संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत् कुर्यात् कलौ युगे इति प्र-

तिप्रसवः । यथाचाऽऽहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति श्रुत्या सर्वस्य साग्निकस्य श्रौताग्निभिर्दाहे प्राप्ते, वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे * पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथा मृते इत्येवंजातीयकेन श्रुतेः पतितारिक्तविषयत्वरूपो भावो बोध्यते । यथाच श्रीभागवते— तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता * मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते इति बोध्यते तथेत्यर्थः । एवं वेदार्थसन्देहवारकत्वेन मीमांसावदुपयोगो बोधितः ॥ ४८ ॥

सर्वसृष्टिपदार्थानां याथार्थ्यज्ञापनं ततः ॥
शाखाविभागवत्तस्य विभागः सोऽप्यनेकधा ॥ ४९ ॥

किञ्च । सृष्टौ यावन्तः पदार्थास्तेषां याथार्थ्यं पुराणादेवाऽवगन्तव्यम् । यथा, प्रह्लादो ह वै कायाधव इति कयाधूप्रभृतीनां स्वरूपम् ॥ अष्टादशपुराणादिसमाख्यायामुपायमाह ॥ शाखाविभागवदिति ॥ ४९ ॥

एवं क्वचिदुपयोगमुक्त्वा धर्ममात्रे पुराणोपयोगमाहुः ॥ किञ्चेत्यादि ॥ मूले—युज्यत इति ॥ उपयुज्यत इत्यर्थः । एतेनावान्तरप्रयोजनमुक्तम् । एवं वेदार्थसन्देहवारकत्वेन मीमांसावदुपयोगो बोधितः ॥ अष्टादशेत्यादि ॥ सार्द्धद्वयेन प्रमेयं विशदीकर्तुं वेदतुल्यतां दृढीकर्तुमत्रोपायमाहेत्यर्थः ॥ अष्टादशपुराणादीत्यादिपदेनोपपुराणसंहितानां च संग्रहः । स च विभागो मात्स्ये सलक्षणक उक्तः— कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य ततो द्विजाः * व्यासरूपमहं कृत्वा संहरामि युगे युगे । चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा । तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकेऽस्मिन् प्रभाष्यते । अद्याप्यमर्त्यलोके तच्छतकोटिप्रविस्तरम् । तदर्थोऽत्र चतुर्लक्षे सङ्क्षेपेण निवेशितः । पुराणानि दशाष्टौ च सांप्रतं तदिहोच्यते । नामतस्तानि वक्ष्यामि शृणुध्वमृषिसत्तमाः । ब्रह्मणाऽभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये । ब्राह्मं तद्दशसाहस्रं पुराणं परिकीर्तितम् । एतदेव यदा पद्ममभूद्धिरण्मयं जगत् । तद्वृत्तान्ता-

अयं तद्वत् पाद्ममित्युच्यते बुधैः । पाद्मं तु पञ्चपञ्चाशत् सहस्राणीह पठ्यते । वाराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य परात्परः । यत्राह धर्मानखिलाँस्तदुक्तं वैष्णवं विदुः । त्रयोविंशतिसाहस्रं तत्प्रमाणं विदुर्बुधाः । श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् वायुरिहाब्रवीत् । यत्र तद्वायवीयं स्याद् रुद्रमाहात्म्यसंयुतम् । चतुर्विंशत् सहस्राणि पुराणं तदिहोच्यते । यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः । वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते । सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नराऽमराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं तच्च पुराणं परिकीर्तितम् । अष्टादश सहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्त्तितम् । यत्राह नारदो धर्मान् बृहत्कल्पाश्रयाँस्त्विह । पञ्चविंशत् सहस्राणि नारदीयं तदुच्यते ।

यत्राधिकृत्य शकुनीन् धर्माधर्मविचारणम् । व्याख्यातं जैमिनिप्रश्ने पक्षिभिर्धर्मचारिभिः । मार्कण्डेयेन कथितं तत् सर्वं विस्तरेण तु । पुराणं नवसाहस्रं बह्वर्थं तदिहोच्यते । यत्तदीशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च । वसिष्ठायाग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत् प्रकीर्तितम् । तच्च षोडशसाहस्रं सर्वक्रतुफलप्रदम् । यत्राधिकृत्य माहात्म्यमादित्यस्य चतुर्मुखः । अघोरकल्पवृत्तान्तप्रसङ्गेन गतिस्थितिम् । मनवे कथयामास भूतग्रामस्य लक्षणम् । चतुर्दशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च भविष्यच्चरितप्रायं भविष्यं तदिहोच्यते । रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च । सावर्णिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यसंयुतम् । यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्ण्यते मुहुः । तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्तमुच्यते । यत्राग्निलिङ्गमध्यस्थः प्राह देवो महेश्वरः । धर्मार्थकाममोक्षार्थमाग्नेयमधिकृत्य च । कल्पान्ते लिङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम् । तदेकादशसाहस्रं फाल्गुन्यां यः प्रयच्छति । महावराहं तु पुनर्माहात्म्यमधिकृत्य च । विष्णुनाभिहितं क्षोण्यै तद् वाराहमिहोच्यते । मानवस्य प्रसङ्गेन कल्पन्तु मुनिसत्तमाः । चतुर्विंशत् सहस्राणि तत् पुराणमिहोच्यते । यत्र माहेश्वरान् धर्मानधिकृत्य च षण्मुखः । कल्पे तत्पुरुषे वृत्ते चरितैरुपबृंहितम् । स्कान्दं नाम पुराणं तदेकाशीति निगद्यते । सहस्राणि शतं चैकमिति मर्त्येषु पठ्यते । त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुखः । त्रिवर्गमभ्यधात् तच्च वामनं परिकीर्तितम् । पुराणं दशसाहस्रं कूर्मकल्पानुगं शिवम् । यत्र धर्मार्थकामानां मोक्षस्य च रसातले । माहात्म्यं कथयामास कूर्मरूपी जनार्दनः ।

इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन ऋषीणां शक्रसन्निधौ । सप्तदशसहस्राणि लक्ष्मी-कल्पानुषङ्गिकम् । श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः । मत्स्य-रूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम् । अधिकृत्याऽब्रवीत् सत्यकल्पवृत्तं मुनिव्रतम् । तन्मात्स्यमिति जानीध्वं सहस्राणि चतुर्दश । यदा च गारुडे कल्पे विश्वाण्डं गरुडोद्भवम् । अधिकृत्याऽब्रवीत् कृष्णो गारुडं तदिहोच्यते । तदष्टादश चैकं तु सहस्राणीह पठ्यते । ब्रह्मा ब्रह्माण्ड-माहात्म्यमधिकृत्याऽब्रवीत् पुनः । तच्च द्वादशसाहस्रं पुराणं द्वि-शताधिकम् । भविष्याणां च कल्पानां श्रूयते यत्र विस्तरः । तद् ब्र-ह्माण्डपुराणं तु ब्रह्मणा समुदाहृतमिति ।

एतेषां विशेषलक्षणान्यपि तत्र सन्ति । यथा पाद्मे पाद्मस्य— स्थिताय भवभीताय ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे । प्रोक्तं भगवता मुख्यं पाद्मं पञ्चोनषष्टि च । भूपातालोत्तराः खण्डा, पुराणेऽस्मिंस्त्रयः स्मृताः । यथाच श्रीभागवतलक्षणं स्कान्दे— ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादश-स्कन्धसंयुतः । हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा । गायत्र्या च समारम्भस्तद् वै भागवतं विदुरिति । पाद्मे चोत्तरखण्डे— इदं भ-गवता प्रोक्तं चतुःश्लोक्या स्वयम्भुवे । नारदाय स चैवाह मह्यं स मुनये ह्यहम् । शुकाय ब्रह्मराताय स तु राज्ञेऽभिमन्यवे । तथा—शु-कोक्तं विष्णुराताय सदसि ब्रह्मवादिनाम् । श्रीमद्भागवतं नाम धुन-द्यां तमसः परमिति । एतदेव लक्षणं वाराहेऽपि परीक्षितः शापकथन-प्रसङ्गे श्लोकान्तरेणाऽस्ति । यथाच कूर्मलक्षणं कौर्मे इदं तु पञ्चद-शमं पुराणं कौर्ममुत्तमम् । चतुर्द्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेद-तः । ब्राह्मी भागवती सौरी वैष्णवी च प्रकीर्तिताः । चतस्रः संहिताः पुण्या इति । यथा च पाद्मे ब्रह्माण्डपुराणलक्षणं, ब्रह्माण्डं मोक्षधर्मा-ख्यमिति । यथा च कौर्मे— वायवीयमनन्तरम् । अष्टादशमुद्दिष्टं ब्रह्माण्डमिति संज्ञितमिति । यथा च ब्रह्मवैवर्ते— ब्रह्मप्रकृतिगणपति-श्रीकृष्णजन्माख्यखण्डचतुष्कविशिष्टत्वमुक्तं स्वस्य । एवमन्यत्रा-पि ज्ञेयम् । आदित्यपुराणे तु— ब्राह्मं पुराणं तत्राद्यं संहिताभ्यां वि-भूषितम् । काश्मीरसंहिता यस्याः पुरुषोत्तमसंहिता । श्लोकानां द-शसाहस्रं नानापुण्यकथायुतमिति लक्षणं ब्राह्मस्योक्तम् । एवं, ततो भागवतं प्रोक्तं भागद्वयविभूषितमिति । एवं, चतुर्भिः पर्वभिः प्रोक्तं भविष्यं तदनन्तरमिति । एवं, भागद्वयेन लैङ्गं चेति । संयुक्तमष्टभिः

खण्डैः स्कान्दं चैव सविस्तरमिति । कौर्मे भागद्वयविराजितमिति । भागद्वयेन कथितं ब्रह्माण्डमिति संज्ञितमिति । गणनाक्रमस्तु सर्वत्रैक एव । उपपुराणानि च सलक्षणानि मात्स्य एव कानिचिद् गणितानि । तथाहि । पाद्मे पुराणे यत्, प्रोक्तं नरसिंहोपवर्णनम् * तच्चाष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते । नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्तिकेयेन वर्ण्यते । नन्दापुराणं तत् प्रोक्तं संख्यानमिति कथ्यते । यत्र साम्बं पुरस्कृत्य भविष्येऽपि कथानकम् । प्रोच्यते तत् पुनर्लोके साम्बमेतन्मुनिव्रताः । एवमादित्यसंज्ञं च तत्रैव परिपठ्यते । अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत्र दृश्यते । विजानीध्वं मुनिश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतमिति । एवमेव स्कान्दप्रभासखण्डेऽपि । आदित्यपुराणे त्वादित्यस्य लक्षणमप्युक्तं, यदुक्तं भानुना पूर्वं पुत्राय मनवे द्विजाः * तदहं सम्प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं गदतो मम । इदं ब्रह्मपुराणस्य खिलं सौरमनुत्तमम् । संहिताद्वयसंयुक्तं पुण्यं शिवकथायुतम् । आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूर्यभाषिताति । सर्वेषामुपपुराणानां गणना तु कौर्मे प्रथमाध्याये— आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहं ततः परम् । तृतीयं नान्दमुद्दिष्टं कुमारेण तु भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् । दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदीयमतः परम् । कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम् । ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च । माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसञ्चयम् । पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाह्वयमिति । सूतसंहितायान्तु नान्दस्थाने स्कान्दमुक्त्वाऽग्रे तल्लक्षणमुक्तं लक्षं तु ग्रन्थसंख्याभिः सर्वविज्ञानसागरम् * स्कान्दमद्याभिवक्ष्यामि पुराणं श्रुतिसंमितम् । षड्विधैः संहिताभेदैः पञ्चाशत्खण्डमण्डितम् । आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूतसंहिता । तृतीया शाङ्करी विप्राश्चतुर्थी वैष्णवी मता । तत्परा संहिता ब्राह्मी सौरान्या संहिता मतेति । एवं, ततः कालीपुराणाख्यं वाशिष्ठं मुनिपुङ्गवाः * ततो वाशिष्ठलिङ्गाख्यमिति लक्षणमेवोक्तम् । क्रमस्तु कौर्मोक्तरीतिक एव । कालिकापुराणे तु क्रमो नामानि च भिन्नान्येव । तथाहि— शैवं यद् वायुना प्रोक्तं वैरञ्चं वैष्णवं तथा * यदिदं कालिकाख्यं च मूलं भागवतं स्मृतम् । सौरञ्च नारदीयं च मार्कण्डेयं च वह्निजम् । भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गञ्चैव त्रयोदशम् । वामनं कौर्मं मात्स्यं च सप्तदशञ्च गारुडम् । स्कान्दमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं

च न संशय इति। भविष्यं च सौरपुराणे चतुःपर्वयुक्तमुक्तम्। चतुर्भिः पर्वभिः प्रोक्तं भविष्यं तदनन्तरमिति। भविष्ये तु— पर्वाणि चात्र पञ्चैव कीर्तितानि स्वयम्भुवेत्युक्त्वा, ब्राह्मं वैष्णवं शैवं त्वाष्ट्रं प्रतिसर्गाख्यं चेति तेषां नामान्युक्तानि। यद्यपि तत्रोपपुराणत्वमेषां कण्ठतो नोक्तं तथापि पुराणान्तरे उपपुराणत्वेन गणितयोः कालिका सौरयोर्निवेशात् क्रमभेदाच्च ज्ञेयम्। अन्यथा सर्वत्र प्रसिद्धं क्रमं न जह्यात्।

नचान्यत्रोपपुराणेष्वगणितानां शैवादीनां दर्शनादेतयोः पुराणत्वं शङ्क्यम्। अप्रयोजकत्वात्। स्कान्दनारदीयब्रह्माण्डेषु नाममात्रसाम्यस्य पुराणान्तरसम्मतत्वादन्येषां पुष्करशिवरहस्यविष्णुरहस्यविष्णुधर्मादीनां दर्शनादेतेष्वप्युपपुराणत्वस्य शक्यवचनत्वात्। अत एव भविष्यपुराणीयप्रथमाध्याये— सर्वाण्येव पुराणानि संख्यया भरतर्षभ * द्वादशैव सहस्राणि प्रोक्तानीह महर्षिभिः। पुनर्वृद्धिं गतानीह चाख्यानैर्बहुभिर्नृप। यथा स्कान्दं तथा चैव भविष्यं कुरुनन्दन। स्कान्दं शतसहस्रं तु श्लोकानां ज्ञातमेव हि। भविष्यमेतद् ऋषिणा लक्षार्द्धं संख्यया स्मृतमिति सन्दर्भे महर्षिप्रोक्तत्वसंख्याविशेषाभ्यामुपपुराणत्वमेव स्कान्दभविष्ययोरुद्घाटितम्। एवं सति, सर्गोऽस्यथा विसर्गश्च ऊतिर्मन्वन्तराणि च * वंशो वंश्यानुचरितं संस्थाहेतुरथाश्रयः। दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः। केचित् पञ्चविधं प्राहुर्महदल्पव्यवस्थयेत्युक्त्वाऽग्रे सर्गादीनां दशानां लक्षणानि चोक्त्वा, एवंलक्षणलक्ष्याणि पुराणानि पुराविदः * मुनयोऽष्टादश प्राहुः क्षुल्लकानि महान्ति चेति द्वादशस्कन्धीयसप्तमाध्यायवाक्याद् यत्र पञ्चलक्षणवत्त्वं तत्र महापुराणनामसाम्येऽपि न महापुराणत्वं, किन्तु पुराणत्वमेव। अत एवादित्यपुराणे— सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च * वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्। ब्रह्मादीनां पुराणानामुक्तमेतत्तु लक्षणम्। एतच्चोपपुराणानां खिलत्वाल्लक्षणं स्मृतमिति पञ्चलक्षणत्वमेवोक्तम्। अष्टादशपुराणानि श्रुत्वा सत्यवतीसुतात् * अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कीर्तितानि त्विति सूतसंहितावाक्याच्च। अत्र मात्स्यादौ लक्षितेषु पुराणेषु ब्राह्मस्य लक्षणं प्रसिद्धे ब्राह्मे न दृश्यते। तेन तदुपपुराणम्। वैष्णवे संख्या न मिलति। एवमन्यत्रापि। काशीमाहात्म्यादियुक्तं ब्रह्मवैवर्त-

मन्यदेव । उक्तलक्षणाभावात् । महापुराणलक्षणन्तु श्रीभागवत एव दृश्यते, नेतरत्र । तेन तेषु पुराणत्वमेव बोध्यमिति प्रसङ्गादुक्तम् ॥

प्रकृतमनुसरामः । तथाच व्यासेन समस्तनाद् व्यासकर्तृत्वं पुराणेषूच्यते । विभागाच्चाष्टादशत्वादिकम् । तेन यथा वेदशाखानां काठकादिसमाख्या तथात्र ब्राह्मादिसमाख्या । यथा तत्र शाखानां सहस्रत्वमेवमत्राष्टादशत्वम् । तथाच पूर्णो वेदातिदेशोऽत्र सिद्ध इति पञ्चार्थकथनमिह युक्तमिति भावः ॥ ४९ ॥

शतं कल्पास्ततोऽप्यन्ये सन्ति कृष्णेन निर्मिताः ॥
सत्त्वेन रजसा वाऽपि तमसा वाऽप्यनेकधा ॥५०॥
नाना सृष्टिप्रकारा हि नाना धर्मा ह्यनेकधा ॥
सर्वस्वरूपी कृष्णस्तु कर्त्ता तेषु तथोदितः ॥ ५१ ॥

तत्र यज्ञस्य भगवत्त्वं सिद्धमिति न सन्देहः । प्रकृते कथमित्याशङ्क्य प्रकारमाह ॥ शतं कल्पा इति ॥ ब्रह्मण एकस्मिन् वर्षे एको मुख्यः कल्पो ब्रह्मजन्मदिवसादिः । ततोऽप्यन्ये दैनन्दिनाः । दिनमध्येऽपि कल्पसमाप्तिं केचिदाहुः । तथा युगान्ते । तत्र सर्वत्र भुवनात्मको वृक्षो भगवान् नानारूपो भवति । अतस्तत्प्रकारप्रतिपादकानि पुराणानीति शाखाविभागवद्विभागः । अवान्तरभेदान् वक्तुमाह ॥ सत्त्वेनेति ॥ तामसकल्पेषु शिवात् सृष्टिः । राजसेषु ब्रह्मणः । सात्त्विकेषु विष्णोः । तत्रोच्चनीचत्वमव्यवस्थितम् । अतः समाधानमाह ॥ सर्वस्वरूपी कृष्ण इति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

तत्रेत्यादि ॥ तत्र वेदे यज्ञस्य भगवत्त्वं, यज्ञो वै विष्णुरितिश्रुत्या सिद्धमिति शाखानां तद्रूपप्रतिपादकत्वे सन्देहो न, प्रकृते कथमित्याशङ्क्य पुराणे धर्मादिपञ्चार्थप्रतिपादकत्वेन भगवद्रूपप्रतिपाद-

त्त्वाभावात् कथं शाखाविभागवत् पुराणविभाग इत्याशङ्क्य पुराणविभागप्रकारमङ्क्तेनाहेत्यर्थः ॥ ब्रह्मण एकस्मिन्नित्यादि ॥ तदुक्तं मात्स्ये कल्पानुकीर्तने उपान्त्याध्याये— प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः * वामदेवस्तृतीयस्तु ततो रथन्तरोऽपरः । रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः । सप्तमोऽथ बृहत्कल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते । सद्योऽथ नवमः प्रोक्त ईशानो दशमः स्मृतः । ध्यान एकादशः प्रोक्तस्तथा सारस्वतोऽपरः । त्रयोदश उदानस्तु गारुडोऽथ चतुर्दशः । कौर्मः पञ्चदशः प्रोक्तः पौर्णमासी प्रजापतेः । षोडशो नारसिंहस्तु समानस्तु ततोऽपरः । आग्नेयोऽष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्पस्तथाऽपरः । मानवो विंशमः प्रोक्त उदान इति चापरः । वैकुण्ठश्चापरस्तद्वल्लक्ष्मीकल्पस्तथाऽपरः । चतुर्विंशतिमः प्रोक्तः सावित्रीकल्पसंज्ञकः । पञ्चविंशतिमोऽघोरो वाराहस्तु ततः परः । सप्तविंशोऽथ वैराजो गौरीकल्पस्तथाऽपरः । माहेश्वरस्ततः प्रोक्तस्त्रिपुरं यत्र घातितम् । पितृकल्पस्तथैवाऽन्यो या कुहूर्ब्रह्मणः स्मृता । इत्येवं ब्रह्मणो मासः सर्वपातकनाशनः । आदावेवाऽह्नि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य विधीयते । तस्य कल्पशतं नाम विहितं ब्रह्मणा पुरेरिति । तथाच यदा ब्राह्मः कल्पो ब्रह्मजन्मादिवसस्तदा षष्ट्युत्तरशतत्रयं तद्विकल्पा भवन्ति द्वितीयदिनादिरूपास्तेषु ब्रह्मकल्पोक्तरीतिकैव सृष्टिः किञ्चित् किञ्चिद् वैलक्षण्येन भवति । अवान्तरेषु कल्पेषु ब्रह्मणः सत्यलोके शयने भूरादीनां त्रयाणामेव नाशस्मरणात् । एवं वर्षदिनपर्यन्तं भवने ब्रह्माण्डस्य कालेन शीर्णतायां ब्रह्माण्डं सर्वमात्मसात्कृत्य जले आवरणात्मके स्वपिति ततः प्रबुद्धः स्वजन्मदिवसत्वान्नवं ब्रह्माण्डं प्रकारन्तरेणोत्पादयति । तदा तत्रत्या सृष्टिः पूर्वस्माद् विलक्षणा भवति । सापि पूर्ववद् वर्षदिनपर्यन्तं भवति । यथा पाद्मः कल्पः । तत्रैवैकस्मिन् वर्षे पूर्वोक्ताः श्वेतादयस्तिथिरूपत्वाद् द्वादशवारं परिवर्तन्ते। अत एव पुराणेषु पृथिव्याः क्वचिज्जघनरूपत्वं क्वचिदब्जरूपत्वं, क्वचित् पृथग्रूपत्वम् । एवं लोकेष्वपि वैलक्षण्यमतः कल्पभेदेन तत् सर्वं सङ्गतं भवति । इदं तृतीयस्कन्धसुबोधिन्यामुपपादितं तन्निबन्धे च श्रीमदाचार्यैः । दैनन्दिनास्तूक्ता एव ॥ दिनमध्येऽपीति ॥ यथा पुराणान्तरे क्वापि मयूरकल्पः । यथाच वाराहपुराणे मेघवाहनकल्प उक्तः प्रागितिहासे रुद्रगीतासु । यत्र भगवान्—

त्वञ्च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय * अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुजेति रुद्रमाज्ञप्तवान् । रुद्रश्च तन्निर्वाहाय, मां वहस्वेति प्रार्थितवान् । तदा भगवान् मेघो भूत्वा कल्पमेकं रुद्रमवहत्, स मेघवाहनकल्पः । तस्य तिथिरूपेष्वगणनात् तस्मिन् ब्रह्माण्डकरणानुक्तेश्च न जन्मदिवसरूपत्वम् । वराहपुराणलक्षणे महावराहकल्पाश्रितत्वकथनात् । एवं सति तस्य दिनमाध्यमिकत्वमायाति । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥

दिनमध्य इति ॥ मन्वन्तरसमाप्तौ ॥ युगान्त इति ॥ चतुर्युगान्ते ॥ तत्र सर्वत्रेत्यादि ॥ जन्मादिनदैनन्दिनदिनमध्यगतयुगान्तभेदभिन्नेषु कल्पेषु भुवनात्मको वृक्ष, ऊर्ध्वमूलमित्यादिनोक्तो भगवान्, यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद् यद् यथा यदा * स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वर इत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मवादे भगवद्रूपो नाना । क्वचित् सर्वथा वैलक्षण्येन, क्वचिदीषद्वैलक्षण्येन नाना भवति । अतस्तत्प्रकारेत्यादीति न पुराणविभागानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ अवान्तरेत्यादि ॥ प्रकारभेदबोधनायेति शेषः । तथाच— सात्त्विकेषु तु कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः * राजसेषु तु माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः । तद्वदग्नेश्च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च * सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां च निगद्यत इति मात्स्ये संख्यानुक्रमणिकाध्याये । तथा तत्रैव कल्पानुकीर्तनाध्याये श्वेतादींस्त्रिंशत् कल्पानुक्त्वा, सङ्कीर्णास्तामसाश्चैव राजसाः सात्त्विकास्तथा * रजस्तमोमयास्तद्वत् त्रयस्त्रय उदाहृताः । सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणां व्युष्टिरुच्यते । अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषूपवर्ण्यते । सात्त्विकेष्वधिकं तद्वद्विष्णोर्माहात्म्यमुच्यते । तत्रैव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परांगतिमितिचोक्तवान् अवान्तरभेदान् वक्तुमित्यर्थः । तद् विशदीकुर्वन्ति ॥ तामसकल्पेत्यादि ॥ तत्र तावच्छिवात् सृष्टिर्यथा हि कौर्मे पूर्वभागे चतुर्थाध्याये— कुतः सर्वमिदं जातं कस्मिंश्च लयमेष्यति * नियन्ता कश्च सर्वेषां वदस्व पुरुषोत्तम । श्रुत्वा नारायणो वाक्यमृषीणां कूर्मरूपधृक् । प्राह गम्भीरया वाचा भूतानां प्रभवाप्ययौ । कूर्म उवाच । महेश्वरः परोऽव्यक्तश्चतुर्व्यूहः सनातनः । अनन्तश्चाऽप्रमेयश्च नियन्ता विश्वतोमुख इत्यारभ्य, निशान्ते प्रतिबुद्धोऽसौ जगदादिरनादिमान् * सर्वभूतमयोऽव्यक्तादन्तर्यामीश्वरः परः । प्रकृतिं पुरुषं

चैव प्रविश्याशु महेश्वरः । क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वर इ-
त्यादि चोक्ता, प्रधानात् क्षोभ्यमानाच्च तथा पुंसः पुरातनात् *
प्रादुरासीन्महद् बीजं प्रधानपुरुषात्मकमित्यादिना सृष्टिरुक्ता । ततः
पश्चाशदध्यायोत्तरमुपरिभागे दशभिरध्यायैरीश्वरगीतोक्ता । शिव-
माहात्म्यं परब्रह्मरूपता चोक्ता । एवमन्यत्रापि तामसकल्पेषु ज्ञेयम् ।
भविष्ये तु ब्रह्मणः सकाशात् सृष्टिः । यथा तत्रैव, कीर्तितानि स्वय-
म्भुवा * इत्युपक्रम्य, जगदासीत् पुरा तात तमोभूतमलक्षणम् *
अविज्ञेयमतर्क्यं च प्रसुप्तमिव सर्वतः । ततः स भगवानीशो ह्यव्य-
क्तो व्यञ्जयन्निदम् । महाभूतादि दृप्तौजाः प्रोत्थितस्तमनाशनः ।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुत्थितः । योऽसौ षड्विंशको
लोके तथा यः पुरुषोत्तमः । भास्करश्च महाबाहो परं ब्रह्म च क-
थ्यते इत्यादि ब्रह्मणः सकाशात् सृष्टिरुक्ता । मार्कण्डेयपुराणेऽपि—
प्रणिपत्य जगद्योनिमजमाश्रयमव्ययम् * चराचरस्य जगतो धातारं
परमं पदम् । ब्रह्माणमादिपुरुषमुत्पत्तिस्थितिसंक्षये । यत् कारणम-
नौपम्यं यत्र सर्वं प्रतिष्ठितमित्यादिनोपक्रम्य पुरुषाधिष्ठितात् प्रधा-
नान्महदादिसृष्टिरुक्ता । एवमन्येष्वपि ज्ञेयम् । सात्त्विकेषु तु विष्णु-
वाराहश्रीभागवतादिषु विष्णोः सकाशात् स्पष्टैव सृष्टिः । एवञ्च
मात्स्योक्तरीत्या कल्पेषु सात्त्विकराजसतामससङ्कीर्णत्वकथनादष्टा-
दशपुराणेषु द्वयं द्वयं सात्त्विकसात्त्विक—सात्त्विकराजसेत्यादिभे-
देनैकैकविधं सप्तवधा भवति । तेनैषत्तारतम्येऽप्यदोषः । अत एव
हरिवल्लभसुधोदयाख्ये पुराणसमुच्चये पाद्मोत्तरखण्डीयद्विचत्वारिं-
शाध्याये रुद्रोमासंवादे— मात्स्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव
च * आग्नेयं च षडेतानि पुराणानि शुभानि वै । ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं
मार्कण्डेयं तथैव च । भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोध मे इत्ये-
कैकषट्कस्य सात्त्विकादिरूपत्वमुक्तं, तदपि न विरुध्यते ॥

प्रकृतमनुसरामः ॥ तत्रेत्यादि ॥ नानासृष्टिप्रकारेषु नानाध-
र्मेषु पुराणेषु तत्तत्पुराणे तस्यतस्येश्वररूपताया माहात्म्यस्य कथनात्
कूर्मपुराणे विष्णुब्रह्मशिवानुपक्रम्य, अन्योऽन्यमनुरक्तास्ते अन्योऽन्य-
मुपजीविनः * अन्योऽन्यं प्रणताश्चैव लीलया परमेश्वरा इति वा-
क्याच्चोच्चनीचत्वमव्यवस्थितमतोऽनेकेश्वरापातात् तन्निवृत्त्यर्थं स-
माधानमाहेत्यर्थः ॥ सर्वस्वरूपीत्यादि ॥ शास्त्रार्थप्रकरणे ब्रह्मणः

सर्वाकारता सर्वकर्तृता चोपपादिता श्रुतिस्मृतिसूत्रानुसारेण । अतस्तदतिरिक्तस्य कर्तुरभावात् सर्वाकारो भगवानेव कर्ता तेषु पुराणेषु तथा तेन तेन शिवादिरूपेणोदित इत्यर्थः । कृष्णशब्दोऽत्र परब्रह्मवाचकः । कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः * तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत इति श्रुतेः । अत एव गारुडे—एको नारायणो देवो देवानामीश्वरेश्वरः * परमात्मा परं ब्रह्म जन्माद्यस्य यतोऽभवदिति । तत्रैव द्वितीयाध्याये—सर्वज्ञानान्यहं शम्भो ब्रह्माऽऽत्माहमहं शिवः * अहं ब्रह्मा सर्वलोकाः सर्वदेवमयो ह्यहमिति । श्रीभागवते च द्वादशे शिववाक्यम्— न ते मय्यच्युतेऽजे च भिदामण्वपि चक्षते * इति । तत्रैव दशमे अक्रूरस्तुतौ— त्वामेवान्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् * बह्वाचार्यविभेदेष भगवन् समुपासत इति । कौर्मेऽपि पूर्वभागे द्वितीयाध्याये— अहं नारायणो देवः पूर्वमासं न मे परम् * इत्युक्त्वाऽग्रे- यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भव * इत्युक्तम् । अहं चैव महादेवो न भिन्नौ परमार्थत * इति च । भविष्ये ब्रह्माणमुपक्रम्यं- योऽसौ षड्विंशको लोके तथा यः पुरुषोत्तमः * भास्करश्च महाबाहो परं ब्रह्म च कथ्यत इतिं । अतस्तत्तन्नाम्ना तत्तद्रूपो भगवानेवोच्यत इति व्यवस्थाभावेऽपि न दोष इति भावः । एतेनापि पूर्वोक्तं दृढीकृतं ज्ञेयम् । यथा यज्ञरूपस्य भगवत एकत्वेन शाखाभेदेषु भिन्नरूपतायामपि न विकृतित्वं, तथाऽत्र शिवादिरूपेण भेदेऽपि नाब्रह्मरूपत्वम् । यथाच तत्तच्छाखोक्तेषु कौण्डपाय्ययनश्येनादिषु काम्येषु विकृतित्वं तथात्र सृष्टिकर्तृशिवातिरिक्तेष्वेकैकगुणाधिष्ठातृषु तदंशत्वेन विकृतित्वमिति ।

एवं पुराणप्रतिपाद्यविषयनिश्चायनेन तद्भक्तिस्वरूपमपि निश्चायितप्रायम् । विकृततुल्ये गुणमूर्त्तौ भक्तिः सगुणा, तदाकारे कृष्णे तु गुणातीतेति प्रमेयमप्येतेनैवोक्तप्रायम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अतः परं द्विविधवाक्यदर्शनात् तदुक्ताचरणफलभूतायां मुक्तौ सन्देहः । वाक्यानि तु पाद्मोत्तरखण्डीयद्विचत्वारिंशे त्रिविधानि शास्त्राणि प्रस्थानानि पुराणानि चोक्त्वा पुराणोक्त्युत्तरमेव सात्विका मोक्षदाः प्रोक्ता राजसाः स्वर्गदाः शुभाः * तथैव तामसा देवि निरयप्राप्तिहेतव इति । सूतसंहितायां तु तदुक्ताचारान्मुक्तिरुक्ता-

मुक्तिखण्डे । एवमन्यत्रापि । तत्र कथं व्यवस्थेत्याकाङ्क्षायां तमपि सन्देहं निराकर्तुमाहुः—

सर्वत्र मुक्तिरिति पक्षे न कोऽपि सन्देहः । सात्त्विकेष्वेव मोक्ष इति पक्षे विशेषमाह ॥

सात्त्विकेषु तु कल्पेषु तत्प्रकारपुराणतः ॥
आचारान्मुक्तिमाप्नोति भवस्त्वन्येषु केवलः ॥ ५२॥
धर्महीनस्तत्सहितो राजसेषु सुखं ततः ॥
अपेक्षितं तु सर्वत्र सर्वोक्तं गृह्यते क्वचित् ॥ ५३ ॥

सात्त्विकेष्विति ॥ तत्कल्पानुसारिपुराणोक्तधर्माचरणान्मुक्तिमाप्नोति तादृशोऽधिकारी, न तु पाषण्डादिधर्मैरित्यर्थः । अन्येषु तामसेषु जन्म दुःखं च भवति, न सुखं, नापि मोक्षः । राजसेषु तु सुखं, न दुःखं, नापि मोक्षो यथोक्तधर्मकर्तॄणाम् ॥ सर्वेषु कल्पेषु कल्पान्तरोक्ताः धर्माः, पुरुषार्था वा परिग्राह्याः, यदि तत्कल्पानुसारिणो जीवा भविष्यन्ति । यथा तीर्थे नानादेशवासिनाम् । तदाह ॥ अपेक्षितमिति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

सर्वत्रेत्यादि ॥ सर्वत्र पुराणेषु मुक्तिबोधकवाक्यैर्मुक्तिरिति पक्षे वाक्यान्तरादृष्टेर्विप्रतिपत्त्यनुदयान्न सन्देहः । दृष्टे तु पाद्मवाक्ये विप्रतिपत्त्या सन्देहोदयात् तन्निवृत्त्यर्थं विशेषमाह = सात्त्विककल्पस्थजीवादिपूत्कर्षमाहेत्यर्थः । तथा ज्ञानादेव सा शङ्का वक्ष्यमाणरीत्या निवर्त्स्यत इति भावः । उत्कर्षस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात् तान् विशदीकुर्वन्ति ॥ अन्येष्वित्यादि ॥ तामसेषु जन्म दुःखञ्चेत्यत्र हेतुर्मूले उक्तो धर्महीनपदेन । तथाच तेषु धर्माभावात् तथेत्यर्थः । एवं, राजसेषु सुखमित्यत्रापि धर्मसाहित्यं हेतुर्मूले उक्तस्तत्सहितपदेन । अतो

नात्रापि सन्देह इति भावः ॥ सर्वेष्वित्यादि ॥ सर्वेषु केवलेषु सङ्कीर्णेषु च कल्पान्तरोक्तास्तदितरकल्पोक्ताः साधनपुरुषादयः परिग्राह्याः । यथा तीर्थे नानादेशकल्पेषु तीर्थे आगता अपि तीर्थस्नानादिकं कुर्वन्तोऽपि स्वस्वदेशकुलवर्णाश्रमसम्प्रदायमनुसृत्यैव कुर्वन्ति, न तु तदतिक्रमेण, तथा सङ्कीर्णासङ्कीर्णेषु कल्पेष्वपि तादृशा जीवास्तथैव प्रवर्त्स्यन्त इति तत्सर्वं ते ग्राह्या इत्यर्थः । मूले, अपेक्षितम् अधिकारिविशेषणीभूतं श्रद्धादिकं सर्वपुराणेषु सर्वपुराणोक्तं क्वचिदङ्गादौ गृह्यत इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

इदानीं त्रिविधा जीवास्तेन त्रितयमीर्यते ॥
प्रवृत्त्यर्थं तु सर्वत्र मुक्तिः फलमुदीर्यते ॥
तदवस्थापरित्यागाद्वचनं सत्यमेव हि ॥ ५४ ॥
चतुर्युगे तु व्यासानां नानात्वात् स्वस्वकालजम् ॥
वृत्तान्तमाहुर्नान्यस्य कल्पान्तास्तेन कीर्त्तिताः ॥ ५५ ॥

प्रकृते त्रिविधान्यपि पुराणानि सन्तीत्याह ॥ इदानीमिति ॥ राजसादीनां प्रकारान्तरेण पुराणं न हृदयारूढं भवति । अतस्तेषां केवललौकिकत्वे कल्पान्तरे तेषां तामसत्वाद् राजसोच्छेदः स्यात् । राजसधर्मानुष्ठाने चोत्तरत्र सात्त्विकत्वं सम्पद्यते । तथा तामसेष्वपि ज्ञातव्यम् । अतितामसत्वनिवृत्त्यर्थम् उत्कर्षार्थं च तामसानि पुराणानीत्यर्थः ॥ ननु तत्तत्पुराणेषु तत्तदाचारान्मुक्तिरेव निरूप्यते, किमुत्कर्षेण । सात्त्विका एव मुच्यन्ते इति तु सात्त्विककल्पव्यवस्था । यथा राज्ञां तत्तदवसरे तेषामनुग्रहनिग्रहौ अत इदानीं त्रिविधानां मुक्त्यर्थमेव कथं न त्रिविधानि पुराणानीत्याशङ्क्याह ॥ प्रवृत्त्यर्थमिति ॥ मुक्तिः सर्वेषामभिलषिता । अतस्तदर्थमेव सर्वोऽपि प्रवर्त्तते, न संसारार्थमिति सर्वेषां प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं

बालानुशासनन्यायेन मुक्तिः फलमुदीर्यते, न तु राजसकर्मणा मुक्तिर्भवति । मध्ये तिष्ठन्ति राजसा इति भगवद्वाक्यात् परमानन्दलक्षणस्य मोक्षस्य वैजात्याभावात् । सात्त्विकानां नैर्गुण्यं, तेन च मोक्षः । तत्र साधनता सर्वथा भगवत्सम्बन्धेनैवावच्छिद्यते, न तु ज्ञानित्वेन भक्तत्वेन वा । मामेव ये प्रपद्यन्त इति वाक्यात्, तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिपरम्परयेति ज्ञातव्यम् । सर्वथा सम्बन्धे पुनर्बहूनि कारणानि । तत्रावान्तरजातिभेदेऽपि न कदाचित् क्षतिः, दण्डवत् । अतः स एव परमपुरुषार्थः । तत्साधनेष्वपि मोक्षपदप्रयोगो, यथा लोके । न हि तादृशीमवस्थामापन्नो मुच्यते । अतस्तदवस्थापरित्यागो वक्तव्य एव । अतो मुक्तिप्रतिपादकं वाक्यं सत्यमेवेत्याह ॥ तदवस्थेति ॥ ५४ ॥

नन्वेककल्पप्रतिपादकत्वं पुराणानामसङ्गतम् । यतश्चतुर्युगवार्त्तामेव पुराणानि कथयन्ति । कलौ सर्वेषां पर्यवसानात् । अतोऽष्टादशयुगवार्त्तैव पुराणानामर्थः कुतो न भवेदित्याशङ्क्याह ॥ चतुर्युगेति ॥ एकस्मिन् कल्पे सहस्रं व्यासा भवन्ति । तेषां द्वापरान्तेऽधिकारः । ततः पुनः कृतौ सर्वविद्यानां पूर्णता । पुनरन्यस्य व्यासार्थं द्वापरान्ते निवेशनमिति । अतस्ते स्वचतुर्युगवार्त्तामेव कथयन्तीति न दोषः ॥ ५५ ॥

प्रकृत इत्यादि ॥ योऽयं श्वेतवाराहाख्यः कल्पस्तमधिकृत्य शिवाऽऽदिभ्यः सृष्ट्यकथनादयं सङ्कीर्ण इति भाति । तत्र त्रिविधा अपि जीवाः सन्तीति तद्बीजकथनपूर्वकं त्रिविधपुराणेषु तामसपुराणाऽसत्त्वे तामसानां स्वेच्छाचारित्वेऽतितामसत्वं ततो नरकः स्यात् । सत्त्वे तु तदुक्तधर्माचरणेऽग्रे राजसत्वं, ततस्तत्कर्मकरणे क्रमात् सात्त्विकत्वं, ततो मोक्ष इत्यर्थः । इदं प्रमेयं प्रथमस्कन्धाज्ज्ञातव्यम् ।

पार्थिवाद्दारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः * तमसस्तु रजस्तस्मात् सत्त्वं यद् ब्रह्मदर्शनमिति वाक्येऽस्यार्थस्य स्फुटत्वात् । एवं सति पुराणान्तरविरोधमाशङ्कते ॥ ननु तत्तदिति ॥ उत्कर्षेणेति ॥ तत्तद्गुणत्याजनरूपेणेत्यर्थः । नन्वेवं व्यवस्थानङ्गीकारे पार्थिवेत्यादि वाक्यं विरुद्ध्येतेतिचेन्नेत्याह ॥ सात्त्विका इत्यादि ॥ अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाहुः ॥ यथेत्यादि ॥ अत्र समाधिमाहुः ॥ प्रवृत्तीत्यादि ॥ बालाऽनुशासनन्यायेनेति ॥ त्वं दुग्धं पिब तव केशा दीर्घा भविष्यन्तीति बालोऽनुशास्यते । तत्र न हि तस्य केशदैर्घ्ये तात्पर्यमपि तु पयःपाने प्रवृत्तौ । तथात्र तत्तत्साधने प्रवृत्तावेव तात्पर्यं, न मुक्ताविति तथेत्यर्थः । नन्वत्र बालानुशासनन्याय एवेति कथमवगन्तुं शक्यते इत्याकाङ्क्षायामर्थापत्तिं प्रदर्शयन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ राजसेनैव तामसा अपि व्याख्याताः । नच, यत्तु कामेप्सुना कर्मेत्यादिना यादृगुच्यते तादृशत्वाभावे कर्मणः कथं राजसत्वादिकमिति शङ्क्यम् । ईदृशत्वाभावेऽपि तादृक्पुराणोक्तत्वमात्रेणापि राजसत्वादिसिद्धेः । जैनसिद्धान्तसिद्धसर्वभूताऽहिंसावत् तथात्वापपत्तौ बाधकाभावात् । नन्वेवं द्विविधवचनानुरोधात् कारणवैजात्ये फलवैजात्यदर्शनाच्च मोक्ष एव वैजात्यमङ्गीकार्यमित्यत आहुः ॥ परमेत्यादि ॥ नन्वेवं सति सात्त्विकादपि कर्मणः कथं मुक्तिर्गुणजन्यत्वस्य तत्रापि तौल्यादित्यत आहुः ॥ सात्त्विकेत्यादि ॥ तथाच, न हि तस्मादपि साक्षान्मुक्तिरस्माभिरुच्यते येनेदं दूषणमापद्येत, किन्तु तस्य कर्मणो नान्तरीयकाधिकारसम्पादकत्वम्, ऊर्द्ध्वं गच्छन्तीति वाक्यादङ्गीक्रियते । अधिकारश्च सत्त्वेनैव, सत्त्वं ब्रह्मदर्शनमिति नैर्गुण्यसम्पादकत्वादतो न दोष इत्यर्थः । ननु गीतावाक्यस्य कर्तृविशेषफलविशेषबोधकत्वेन, कर्मविशेषफलविशेषनियमबोधकत्वाद्वविरुद्धत्वेन, पुराणेषु च सर्वेष्वेव निष्कामकर्मविशेषान्मोक्षस्य कण्ठोक्तत्वेन श्रौतकर्मवदेभ्योऽपि ज्ञाने भक्तौ वा जातायां व्यापारे सम्पन्ने सर्वेभ्य एव मोक्षो भविष्यति । यद्वा । तानि ज्ञानं भक्तिं वा जनयित्वोपक्षीयन्तां, तदुक्तज्ञानभक्तिभ्यामेव मुक्तिर्भविष्यतीत्यङ्गीकार्यम् । अन्यथा मुक्तिवाक्यस्य बाधितार्थत्वेनाप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्कायां वचनस्य सत्यत्वमुपपादयितुमाहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ तत्रेति ॥ नैर्गुण्ये । तथाच निर्गुणत्वेन सम्बन्धत्वेन कार्यकारणभावस्य

स्वावधारणेन गीतावाक्येन निश्चयाद् राजसतामसपुराणीयज्ञान-भक्त्यो रूपान्तरविषयकत्वेन सर्वथा भगवत्सम्बन्धाजनकत्वनिश्चया-ज्जाते अपि अकिञ्चित्करे इत्यर्थः। नन्विदमप्रयोजकं, श्वेताश्वतरश्रुतौ शिवरूपं प्रकृत्य, तमेव विदित्वेति श्रावणाद् रूपान्तरविषयकज्ञान-स्यापि मोक्षसाधनत्वादित्यत आहुः ॥ तमेवेत्यादि ॥ इत्यादीति ॥ इत्यादिवाक्यं परम्परया नैर्गुण्यजनकव्यापारान्तरद्वारा मोक्षसाध-नताबोधकं ज्ञातव्यम् । तथाच श्रौतस्यैवकारस्य कर्मवाचकपद-समभिव्याहृतत्वाद् व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्ध्यभावाच्च न श्रुतिविरोधः । परम्परानङ्गीकारे तु गीतावाक्यविरोध इति तथेत्य-र्थः । नन्वस्तु रूपान्तरज्ञानस्य परम्पराकारत्वं, तथापि सर्वथा भ-गवत्सम्बन्धे तु तस्य साक्षात्कारणता वाच्या । तथैव भक्तेरपि । एवं सति रूपाणामनन्तत्वात् तद्विषयकज्ञानभक्त्योः सम्बन्धकारण-तायामननुगमतादवस्थ्यमित्यत आहुः ॥ सर्वथेत्यादि ॥ कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव वा * नित्यं हरौ विदधतो यान्ति त-न्मयतां हि ते * सम्बन्धाद् वृष्णयः, भक्त्या वयं, सत्सङ्गान्मामुपा-गताः, केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगा इत्यादिवाक्यैस्त-त्तज्ज्ञानासाधनकतायाः शास्त्रसिद्धत्वात् । तत्र सम्बन्धेऽवान्तरजाति-भेदे शैवत्वादिजातिभेदेऽपि न काचित् क्षतिः । वृषपर्वा बलिर्बाणो मयश्चाथ विभीषण* इति तत्तद्रूपभक्तानुपक्रम्य, बहवो मत्पदं प्राप्ता-स्त्वाष्ट्रकायाधवादय*इत्युपसंहारे स्वपदप्राप्तिकथनान्न फलवैजात्यम्। यथा नानाजातीयदण्डैर्घटरूपे फले तद्वत् । सिद्धमाहुः ॥ अत इ-त्यादि ॥ स इति ॥ उक्तरूपसम्बन्धः । अयञ्च तन्मयत्वरूपः स्वर्वा-त्मभावाख्यः । यान्ति तन्मयतामिति वाक्यात् । प्रपत्तिशब्दवाच्यो-ऽप्ययमेव । नच ज्ञानविशेष एव प्रपत्तिरिति वाच्यम् । धात्वर्थ-विरोधात् । नचोपसर्गेण तदवगमः । प्राप्त्यर्थस्यापि शक्यवचन-त्वात् । ननु भवत्वेवं, तथापि कर्मणा मुक्तिबोधकानां वाक्यानां कथं सङ्गतिरित्यत आहुः ॥ तत्साधनेष्वित्यादि ॥ कर्मफलानां त-त्तद्रूपविषयकज्ञानादीनां मुक्तिसाधनत्वाल्लाक्षणिकस्तेषु मोक्षपद-प्रयोगः । यथा लोके आरोग्यं प्रथमं सुखं, स्वानुकूल्येने-न्द्रियप्रवृत्तिः काम इत्यादावित्यर्थः । एवं प्रयोगमुपपाद्य पूर्वोक्त-युक्तिं स्मारयन्तः सङ्गतिं वदन्ति ॥ न हीत्यादि ॥ तादृशीमिति ॥

राजसतामसकर्मरुच्यानुमितां राजसीं तामसीं च । अत्रेदं सिद्ध्यति । मुक्त्यर्थं पाषण्डादिरहितेनाधिकारिणा क्रियमाणैस्तामसधर्मैस्तामसावस्थात्यागेन राजसत्वम् । ततस्तेन तथा क्रियमाणै राजसधर्मैः सात्त्विकत्वम् । ततस्तादृशेन क्रियमाणैस्तैः सर्वथा भगवत्सम्बन्धे नैर्गुण्यम् । ज्ञानार्थं क्रियमाणैस्तु राजसतामसैर्बहुजन्मविपाके तत्तद्रूपविषयकज्ञानपरिपाकः । एवं भक्त्यर्थं क्रियमाणैस्तादृशभक्तिपरिपाकः । ततः सर्वथा तद्रूपभगवत्सम्बन्धे नैर्गुण्यम् । तेन मोक्ष इति तामसानां विलम्बबाहुल्यम् । राजसानां ततो न्यूनम् । सात्त्विकानां तदभाव इति पौराणिकमुक्तिव्यवस्थेति । एवमत्र क्रममुक्तिरूपं फलं निरूपितम् । अयमेवार्थो ब्रह्मपुराणे समाप्तिदशायां विष्णुमायानुकीर्त्तनाध्यायेऽपि प्रतिपादितो व्यासवाक्येषु— शृणुध्वं मुनिशार्दूलाः प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः * यथा कृष्णे भवेद्भक्तिः पुरुषस्य महाफला । संसारेऽस्मिन् महाघोरे सर्वभूतभयावहे । महाभयङ्करे नृणां नानादुःखसमाकुले । निन्द्ययोनिसहस्रेषु जायमानः पुनः पुनः । कथञ्चिल्लभते जन्म देही मानुष्यकं द्विजाः । मनुष्यत्वेऽपि विप्रत्वं विप्रत्वेऽपि विवेकिता । विवेकाद्धर्मबुद्धिस्तु बुद्ध्या तु श्रेयसां ग्रहः । यावत्पक्षद्वयं पुंसां न भवेजन्मसञ्चितम् । तावन्न जायते बुद्धिर्वासुदेवे जगन्मये । तस्माद्वक्ष्यामि भो विप्राः कृष्णभक्तिर्यथा भवेत् । अन्यदेवेषु या भक्तिः पुरुषस्येह जायते । कर्मणा मनसा वाचा तद्गतेनान्तरात्मना । तेन तस्य भवेद्भक्तिर्यजने मुनिसत्तमाः । स करोति ततो विप्रा भक्तिं चाग्नेः समाहितः । तुष्टे हुताशने तस्य भक्तिर्भवति भास्करे । पूजां करोति सततमादित्यस्य ततो द्विजाः । प्रसन्ने भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्त्वतः । सेवां करोति विधिवत् स तु शम्भोः प्रयत्नतः । तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे । सम्पूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमव्ययम् । ततो भुक्तिं च मुक्तिं च संप्राप्नोति द्विजोत्तमा इति । गीतायां च येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः * तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् । अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् । देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपीति । अतो राजसादिपुराणस्थानां मुक्तिवचनानां तदवस्थापरित्याग एव मुक्तिपदार्थ इति निष्कर्षः । अत्रेदं सिद्ध्यति । पुराणं वेदवदेव भगवन्निश्वासरूपं तत्तत्कल्पीयभुवनद्रुमात्मकस्य भगवतो

लीलां प्रतिपादयच्छिवादिरूपस्य माहात्म्यं परब्रह्मण एव वदति । श्रौतधर्मकालादिव्यवस्थां सर्वपदार्थस्वरूपं च निर्द्धारयति । तदुक्तरीत्या तद्धर्माचरणे तु तत्तदवस्थानिवृत्तिरूपैव मुक्तिः, क्रमेण परमाऽपि मुक्तिर्भवति । तथैव तदुक्तभक्त्याऽपि तेन तत्तत्कल्पात्मककालाधीनमेव तद्बलं, न तु तन्निरपेक्षमिति ॥ ५४ ॥

अत्र कल्पात्मककालाधीनत्वं न युज्यत इत्याशयेन शङ्कते । नन्वित्यादि । समाधिग्रन्थस्तु प्रकटार्थः।एकैककल्पप्रतिपादकत्वं द्वापरान्ते व्यासनिवेशनं चास्माभिः पूर्वं मात्स्यवचनोपन्यासेन प्रदर्शितमेव ॥ न दोष इति ॥ चतुर्युगवार्त्ताप्रतिपादकत्वं कल्पप्रतिपादकताबाधकं न भवतीत्यर्थः । मूले, कल्पान्ता इति ॥ पुराणार्था इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

एवं पुराणप्रमेयं निश्चित्येतिहासस्यापि पुराणतुल्यत्वात्तत्प्रमेयं निश्चेतुमाहुः ।

भारते भिन्नः प्रकार इति तत्रापि कल्पभेदमाह ॥

सर्वनिर्द्धारणार्थाय व्यासो भारतमुक्तवान् ॥
एकं कल्पमुपाश्रित्य स्त्रीशूद्राणां हिते रतः ॥ ५६ ॥
धर्मनिर्द्धारणं तत्र सर्वेषां समुदाहृतम् ॥
प्रत्यब्दं वृक्षवत् कल्पा भुवनद्रुमरूपिणः ॥ ५७ ॥

सर्वनिर्द्धारणार्थायेति ॥ एकं यं कञ्चन, यत्र कल्पे तथा पदार्थाः । तत्र स्त्रीशूद्राणां महत्त्वं सिद्ध्यति । यतस्तत्र सर्वेषामाचारो निरूपितः । न शूद्राय मतिं दद्यादित्यादिनिषेधस्तत्र न भवति । कृतयुगे वा मानवा धर्माः । पराशरवाक्यात् । कल्पस्वरूपमाह ॥ प्रत्यब्दमिति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

भारत इत्यादि ॥ भिन्न इति ॥ पुराणोक्तप्रकाराद्भिन्नः ॥ सर्वनिर्द्धारणार्थायेति ॥ इदानीं त्रिविधपुराणसत्त्वेन सङ्कीर्णजीवानां कि-

पुराणोक्तं कार्यमिति पुराणर्थविषयकं पुराणानामुपबृंहणत्वेन वेदार्थविषयकं च सन्देहं दृष्ट्वा । धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ * यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचिदिति वाक्यात् पुराणोक्तार्थस्वरूपबाधकत्वेन, भारतव्यपदेशेन आम्नायार्थश्च दर्शित * इति वाक्याद्विशेषार्थज्ञापकत्वेन च सर्वेषां श्रुत्युक्तेऽर्थे सन्देहनिरासायेत्यर्थः । एवं प्रयोजनकथनमुखेन सर्वनिर्द्धारकं तस्य प्रमाणस्य स्वरूपमित्युक्तम् । निर्द्धारणे प्रकारमाहुः ॥ एकमित्यादि ॥ तथा पदार्था इति ॥ यादृशा भारत उक्ताः । तादृशकल्पाश्रयणप्रयोजनमाहुः ॥ स्त्रीशूद्राणां हिते रत इति, मूले ॥ तथात्वं च स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा * कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह । इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतमिति प्रथमस्कन्धे, स्त्रियो धन्याः, शूद्रो धन्य इत्युपाख्याने विष्णुपुराणे च प्रसिद्धम् । सर्वनिर्द्धारणेन किं हितं कृतवानित्यपेक्षायां, धर्मनिर्द्धारणमिति मूलं विवृण्वन्तस्तदाहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ यतस्तत्रेति ॥ यतो हेतोर्भारत इत्यर्थः । एतेन साधनमप्युक्तम् ॥ इत्यादीति ॥ मन्वाद्युक्तः । भारतव्यपदेशेन आम्नायार्थश्च दर्शितः * दृश्यते यत्र धर्मादिः स्त्रीशूद्रादिभिरप्युतेति वाक्यादित्यर्थः । ननु यद्वै किञ्चेति श्रुतेर्नैवमुचितमित्यतः पक्षान्तरमाहुः ॥ कृतयुगेत्यादि ॥ कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां दक्षगौतमाः * द्वापरे शाङ्खलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृता इति पराशरस्मृतेस्तथेत्यर्थः ॥ कल्पेत्यादि ॥ कल्पो नाम पूर्वोक्तरीतिकं ब्रह्मणो दिनादिकम् । तदुपाश्रयणेन धर्मादीनां वैलक्षण्यं कथं भवति येन स्त्र्यादिहितसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां कल्पस्वरूपमाहेत्यर्थः ॥ प्रत्यब्देति ॥ तथाच तेषां स्वरूपवैलक्षण्येन यथा लोकसंस्थानां नानात्वं तथा लौकिकधर्मादीनामपि नानात्वमितिसुखेन स्त्र्यादिहितसिद्धिरित्यर्थः । एतेन काम्यं फलमप्युक्तम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

अतः परं मुख्यं प्रमेयादिकं वक्तव्यम् । तच्च गीतायां स्फुटमिति तां विचारयितुं तस्याः श्रीभागवतेन सहैककोटित्वाद्य तत्प्रयोजनकथनपूर्वकं मुख्यफलं विचारयन्त आशङ्कन्ते ।

अन्यकल्पोक्तरीत्याऽपि कथितो भगवान् स्वयम् ॥
कल्पेऽस्मिन् सर्वमुक्त्यर्थमवतीर्णस्तु सर्वतः ॥ ५८ ॥

सर्वतत्त्वं सर्वगूढं प्रसङ्गादाह पाण्डवे ॥
शुकवत्तद् व्यासगीतं सत्त्वेनास्यावतारतः ॥ ५९ ॥
ईशवाक्यं तु तस्यापि दुर्बोधं भजनादृते ॥
जीवा एव हि सर्वत्र व्यासाः साम्प्रमेव हि ॥ ६० ॥
स्वयं भूत्वा हरिः कृष्णः स्वांशं व्यासं चकार सः ॥
स्वज्ञापनाय भक्तानां पदप्राप्त्यै ततः परम् ॥ ६१ ॥

ननु कृष्णः सर्वमुक्त्यर्थमवतीर्णः । तस्य स्वरूपकथनार्थं भागवतं प्रवृत्तम् । तच्च सारस्वतकल्पानुसारि । मत्स्यपुराणे तथा प्रदर्शनात् । अयं च श्वेतवाराहकल्पः । अतोऽत्रत्यानां कथं मुक्तिरित्याशङ्क्याह ॥ अन्यकल्पेति ॥ अन्यकल्पस्य रीतिरेव गृहीता । सर्वत्र पुराणे तथैव निर्णयात् । न तु राजसानामेव मोक्षदः ॥ ५८ ॥

ननु स्वरूपेणैव सर्वमुक्तिं करिष्यति किं भागवतेनैवेत्याशङ्क्य भगवतोऽपि भावकथनार्थमाह ॥ सर्वतत्त्वं सर्वगूढमिति ॥ अर्ज्जुनाऽर्थं प्रसङ्गाद् गीतामाह । अतो ज्ञायते शास्त्रद्वारैव मोचक इति । प्रवृत्तिं वा सम्पादयिष्यतीति ॥ नन्वेवं सति कथं व्यासस्यानिर्वृतिस्तत्राह ॥ शुकवत्तद् व्यासगीतमिति ॥ अभिप्रायाज्ञाने हेतुः ॥ सत्त्वेनास्येति ॥ सत्त्वांशव्यवधानेनावतारो यतः ॥ ५९ ॥ ननु वाक्यस्य विद्यमानत्वाद् वाक्यार्थविचारकस्य कथं भ्रमस्तत्राह ॥ ईशवाक्यमिति ॥ अनेन भजनव्यतिरेकेण भागवतार्थो नावगम्यत इति सूचितम् ॥ नन्वेतादृशोऽग्रे कथं तत्त्वं वक्ष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ जीवा एव हीति ॥ भगवदिच्छया तदर्थमंशावतरणात् प्रयोजनमाह ॥ स्वज्ञापनायेति ॥ ततः परं रूपलीलातिरोभावनानन्तरं नामलीलया क्रीडां कर्त्तुं व्यासावतार इत्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

ननु कृष्ण इत्यादि ॥ अत्रायमर्थः ॥ स्त्रीशूद्रादीनां महत्त्वसाफल्यं श्रेयःप्राप्त्या भवति, न तु प्रेयःप्राप्त्या । श्रेयस्तु, मोक्षमिच्छेज्जनार्दनादिति वाक्याद्भगवदधीनमिति निर्णीतम् । भगवाँस्त्वस्मिन् कल्पे अवतीर्णः कामादिना सर्वथा स्वसम्बद्धान् स्वरूपेण मोचितवान् । तदुक्तं श्रीभागवते, गोप्यः कामादिति । बलभीमपार्थव्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीयम् * इति । गारुडे च, अज्ञानिनः सुरवरेशमधिक्षिपन्तो यं पापिनोऽपि शिशुपालसुयोधनाद्याः*मुक्तिं गताः स्मरणमात्रविधूतपापाः कः संशयः परमभक्तिमतां जनानामिति । तेन तदानीं तु न भारतोपयोगः । सांप्रतं तु नावतार इतीदानीं स्वरूपज्ञाने सति भक्त्यादिसाधने भारतमुपयुज्येत । ज्ञानं तु श्रीभागवताधीनम् । तच्च रीत्या नैतत्कल्पानुसारीत्येतत्कल्पीयानां तदुक्तज्ञानानुपयोगात्तदभावे च भक्त्याद्यभावादिदानीमपि तेन मुक्त्यभाव इतीदानीमपि नोपयोग इत्याशङ्क्य भारतोक्तप्रकारेण मुक्तिनिरूपणार्थं सार्द्धेन समाधिमाहेति ॥ अन्येत्यादि ॥ सारस्वतकल्पे उक्ता या रीतिः सैव भारते गीतायां गृहीता । तत्र गमकं, सर्वत्रेत्यादि ॥ श्रीभागवते, अयं तु ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः * पाद्मं कल्पमथो शृणु, अयं तु कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत * वराह इति विख्यातो यत्रासीच्छूकरो हरिरिति कल्पान्तराणामपि कथनान्मात्स्ये सप्तकल्पकथनादन्येष्वपि तथा दर्शनात् सर्वेषु पुराणेषु नराऽमराणां वृत्तान्तस्य रीतिरेव गृह्यत इति निर्णयात् । तद्रीत्याऽत्र भगवानुच्यते, न तु तत्तत्कल्पीया एव जीवाः । तेषां मुक्तत्वादतो न राजसानामेव मोक्षदः, किन्तु सर्वेषामतोऽस्मिन्नपि सर्वतः कामक्रोधादितो मोचयिष्यतीत्यर्थः। भारतश्रीभागवतयोरैकाधिकरण्यं च, मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखाऽपि ते भारतमाह कृष्णः * यस्मिन्नृणां ग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्गृहीता नु हरेः कथायामिति तृतीयस्कन्धे विदुरवाक्यं स्फुटम् ॥ ५८ ॥

ननु स्वरूपेणैवेत्यादि ॥ यदि तत्कल्परीतिरेवात्र गृहीता तदा तत्र, नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप इति वाक्यात् स्वरूपेणैव मोक्षं दास्यति । श्रीभागवतं तु तत्कल्पानुसारीत्यस्मिन् किं तेन तदीयस्य साधनांशस्यात्र ग्रहीतुमशक्यत्वाद्, ग्रहणे व्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गादित्याशङ्क्य तेन साधनैर्नास्मिन्नपि कल्पे भगवतो मुक्तिर्दित्सितेति भगव-

दभिप्रायकथनार्थं तद्भमकमाहेत्यर्थः । मूले. सर्वतत्त्वमित्यादि ॥ शोकमोहनिवारणाय सांख्ययोगनिरूपणप्रस्तावे स्वभक्तोपरि कृपया स्मृतस्य बुद्धिस्थस्योपेक्षानर्हत्वाद्राजविद्यादिकथने, मया ततमिदं सर्वमित्यादिना सर्वतत्त्वं वेदादीनां निष्कृष्टं प्रमेयं, मन्मना भव, सर्वधर्मानित्यादिना सर्वगूढम् इतराज्ञातं साधनं फलं चाऽर्जुनार्थं भगवानाहेत्यर्थः ॥ प्रवृत्तिमिति ॥ अत्रापि शास्त्रद्वारेति सम्बद्ध्यते । तथाचास्मिन्नपि कल्पे शास्त्रद्वारा मोचयिष्यति, भक्तौ शरणे च प्रवृत्तिं वा सम्पादयिष्यतीति गीतोपदेशाज्ज्ञायते । अतो मुख्ये साधने फले च न सन्देह इति भावः । एतेन वेदपुराणार्थं निर्द्धारकमंतस्य स्वरूपं वेदादिप्रमेयमेव निष्कृष्टरूपेण प्रमेयं तथैव साधनं फलं चेति विचारितम् । तेनैतस्य प्रमेयस्य बलं सर्वाधिकमिति निर्णीतम् । तदेतत् सर्वमेव सप्रपञ्चं व्युत्पादयन्ति ॥ नन्वित्यादिना ॥ एवं सतीति ॥ व्यासेन भारते गीतोपनिबन्धनादिना सर्वनिर्द्धारे कृते सति ॥ शुकवदत्तद्व्यासगीतामिति । तद् गीतोपनिबन्धनरूपं व्यासवाक्यं शुकवत् । शुकस्य पक्षिण इव अर्थानवबोधेन, युद्धारम्भे गीताया उक्तत्वेन युद्धप्रतिबन्धनिवर्त्तकतया युद्धशेषत्वेनैवोच्चारितम् । एवमानुशासनिकेऽपि कालादिशेषत्वेन चोच्चारितं, तेनानिर्वृतिरित्यर्थः ॥ अभिप्रायाज्ञान इति ॥ अनिर्वृतिहेतुभूते तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ५९ ॥ ॥ भागवतार्थ इति ॥ भगवत्प्रोक्तवाक्यार्थः ॥ अत्र इति ॥ सूत्रेषु श्रीभागवते चेत्यर्थः ॥ तदर्थमिति ॥ तत्त्वकथनार्थं तथाचांशावतारत्वाद्वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ प्रयोजनमिति ॥ तत्त्वकथनप्रयोजनम् । पदप्राप्त्या इत्यत्र हेतुः—नामलीलया क्रीडां कर्त्तुमिति ॥ ६० ॥ ६१ ॥

सत्त्वस्य व्यवधानत्वादात्मज्ञानात्तु योगतः ॥
व्यासकार्यं समस्तं च कृतवानाधिकं तथा ॥ ६२ ॥
अनिर्वृतिस्ततो जाता तेन भागवतं कृतम् ॥
सर्वगोप्यो हि धर्मस्तु वेदे मुख्यतयोदितः ॥
ब्रह्ममात्रप्रकाशस्तु कृपया सनकादिगः ॥ ६३ ॥

स इदानीं तु गीतायां प्रकटो भगवत्कृतः ॥
तद् व्यासत्वाद्भागवतं पूर्वं भगवतोदितम् ॥ ६४ ॥

नन्वस्यार्थस्य बुद्धिपरिकल्पितत्वे काव्यवदसत्त्वं स्यात् । वेदपुराणयोर्विद्यमानत्वे जीवैरपि कर्त्तुं शक्यत इति किं व्यासाऽवतारेणेत्याशङ्क्याह ॥ सत्त्वस्येति— सार्द्धैस्त्रिभिः ॥ यत्र व्यासस्याप्यज्ञानं तत्र जीवानां का वार्त्तेति निरूपयितुमनिर्दृतिर्भारतनिर्माणं चोक्तम् । ततो भगवदिच्छया व्यवधायके अपगते भागवतं कृतमित्यर्थः ॥ ननूक्तं पूर्वसिद्धोऽर्थो, नवेति, तत्राह ॥ सर्वगोप्यो हीति ॥ भवति वेदार्थ एव परं गुप्तः । भगवदिच्छया यदा पुनः सर्वोद्धारार्थं प्रयत्नं कृतवाँस्तदा परम्पराया अभावान्नाऽन्यैर्व्यासैर्वक्तुं शक्यत इति व्यासाऽवतारः । अभिप्रायज्ञानार्थं गीतायां स एव प्रकटीकृतः । तर्हि तावन्मात्र एव वक्तव्यः स्यादित्यत आह ॥ तद् व्यासत्वादिति ॥ यथा भागवतं गीताविस्तारस्तथा नामलीलारूपभगवद्विस्तारो व्यासः । परम्परान्तरमप्याह ॥ पूर्वं भगवतोदितमिति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

इत्याशङ्क्याहेति ॥ एवं जीवशक्यत्वं तत्त्वकथनस्याशङ्क्य तदशक्यत्वमाहेत्यर्थः ॥

सत्त्वस्येति ॥ मूले, तुः पूर्वपक्षनिरासे । ततः सप्तदशे जात * इति वाक्येन पुरुषावतारतया सत्त्वस्य व्यवधानेन स्वस्वरूपाज्ञानात् केवलयोगतो व्यासकार्यं वेदानां व्यासं समस्तं पुराणसमसनं च कृतवान् । तथा तेनैव प्रकारेण स्वस्वरूपाज्ञानसहभूतेन योगेन अधिकं भारतं च कृतवान् । मत्स्यपुराणादिषु पुराणसमसनमेव व्यासकार्यत्वेनोक्त्वाऽग्रे पुराणसंख्यादानफलतल्लक्षणान्युक्त्वा सत्यवतीसुतो भारताख्यानं चक्र इत्यनेन सत्यवतीसुतस्यैव भारतकर्तृत्वमुच्यते । तेन व्यासान्तरापेक्षया कार्याधिक्यमुच्यते । तथा

सति यत्सिद्ध्यति तदाहुर्विवृतौ ॥ यत्रेत्यादि ॥ व्यासस्येति ॥ उक्त-स्वरूपात्मकस्येत्यर्थः ॥ उक्तमिति ॥ श्रीभागवते व्यासेनैवोक्तमित्य-र्थः । तेन सिद्धमाहुः ॥ तत इत्यादि ॥ अतो जीवानां सर्वथैवेदमश-क्यमिति भावः । एवमनिर्वृतिहेतुकथनमुखेन तस्याः सर्वतत्त्वकथने अबाधकत्वमुक्तम् । उक्तार्थं दृढीकर्त्तुं पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परि-हरन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ अत्र सार्द्धेन श्रीभागवतस्य प्रमेयमुक्तं, गीतासामानाधिकरण्यं च बोधितम् । सर्वगोप्यत्वं च । सर्व-वेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतम् * इति वाक्यात्, धर्मः प्रो-ज्झितकैतवोऽत्रेति वाक्याच्च ज्ञायते । वेदे मुख्यतया कथितत्वं च, भगवान् ब्रह्म कात्स्न्र्येनेति * धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसामित्यादिवाक्यैः, तमुस्तोतारः पूर्व्यमित्यादिश्रुतिभिश्च ज्ञायते । ब्रह्ममात्रप्रकाशत्वं च द्वितीयस्कन्धीयपुरुषसूक्ताध्यायात् । कृपया सनकादिगत्वं च हंसगीताया ज्ञेयम् । नन्वेवमन्यत्राप्युच्यते इति नास्य विनिगमने-त्यत आहुः ॥ यदा पुनरित्यादि ॥ यदा यदा हि धर्मस्येति वाक्याद्, यत एतद्विमुच्यत इति वाक्याच्च सर्वोद्धारार्थमेव भगवदवतारः । तथा यदा पुनरिच्छा तदेत्यर्थः ॥ अभिप्रायज्ञानार्थमित्यादि ॥ स्वस्य भगवदभिप्रायज्ञातृत्वमस्तीति स्वाभिप्रायज्ञापनाय प्रकटीकृत इत्य-र्थः ॥ तर्हीति ॥ यदि व्यवधायकेऽपगते गीतार्थ एव श्रीभागवते उक्त-स्तर्हीत्यर्थः ॥ तद् व्यासत्वादिति ॥ तद् गीतापेक्षया आधिक्येन क-थनं व्यासत्वात् स्वस्य नामलीलात्मकभगवद्विस्ताररूपत्वात् । एत-देव विवृण्वन्ति ॥ यथेत्यादि ॥ तथाच व्यासत्वाद्यथा वेदस्य व्यासः कृतस्तथा गीताया अपीत्यतस्तावन्मात्रं नोक्तमित्यर्थः ॥ परम्परा-न्तरमप्याहेति ॥ आश्वमेधिके गीतार्थो यथा प्रकारान्तरेणानूदित-स्तथैवात्र कुतो नोक्तमित्याकाङ्क्षायामेतदाहेत्यर्थः । तथाच यथा चतुःश्लोक्यां यद्भगवतोक्तं तदेव ब्रह्मणा नारदाय त्रिभिरध्यायैरुक्तं, तत्रैव ,त्वमेतद्विपुलीकुर्वित्याज्ञप्तं च । विपुलीकरणं चैकस्यैवार्थस्य तत्तदधिकारिणां हृदि प्रवेशाय नाना प्रकारेण कथनात् । यथा च नृसिंहोत्तरतापनीये ॐकारव्याख्यानस्य । अतो नारदवदेव व्या-सेनापि विपुलीकरणात् परम्परान्तरेऽपीदं भागवतं गीताविस्तार इत्यर्थः । यद्वा पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयमिति मोक्षधर्मे नारायणीयाद्भगवद्वक्तृत्वेऽपि तृतीयमृषिसर्गं वै देवर्षित्व-

मुपेत्य सः * तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यत इति वाक्या-न्नारदवक्तृकत्वात्, परम्परान्तरेऽपि स एवार्थ एवमत्रापीत्यर्थः । एवमस्य प्रमाणस्य स्वरूपमुक्तम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

विश्वासार्थं पुराणेषु पठितं भक्तिहेतुकम् ॥
प्रतिपाद्येशलीलायाः पुराणार्थं त्वतः पुनः ॥ ६५ ॥
सर्वमुक्तिनिवृत्त्यर्थं वेदत्वं तस्य नोक्तवान् ॥
वेदकर्तृवचस्त्वाद्धि सतां सर्वं भविष्यति ॥ ६६ ॥
स्वस्यान्यस्य च निर्वाहं वेदः कर्त्तुं न हि क्षमः ॥
अत्यन्तमलिना लोकास्ततो भागवतं कृतम् ॥ ६७ ॥
एतदभ्यसनाल्लोको मुच्यतेऽनुपजीवनात् ॥
कालादिधर्महेतूनामभावात् सांप्रतं कलौ ॥ ६८ ॥
वेदस्मृतिपुराणानामर्थाः सर्वे हि बाधिताः ॥
कालादिसाधनापेक्षा रहितः सर्वतोऽधिकः ॥
फलतः सुगमश्चैव सर्वथा फलसाधकः ॥ ६९ ॥

तर्हि पञ्चरात्रवत् स्वतन्त्रता भवत्वित्याशङ्क्याह ॥ विश्वासार्थमिति ॥ आगमापेक्षयापि लोकानां पुराणे विश्वासः । हेत्वन्तरमाह ॥ भक्तिहेतुकमिति ॥ तद्ध्युपासनाविधायकम् ॥ अन्यमपि हेतुमाह ॥ प्रतिपाद्येति ॥ ईशलीला सर्गादिरूपा ॥ अन्यथा श्रोतुस्तत्तद्भावापत्त्यभावे तत्तत्कर्मक्षयाभावान्न मोक्षः स्यात् । अतो दशलीलाः पुराणलक्षणरूपा इति पुराणेषु प्रवेशः ॥६५॥

ननु पूर्वसिद्धं वेदत्वमेव कुतो नोक्तवाँस्तत्राह ॥ सर्वमुक्तिनिवृत्त्यर्थमिति ॥ व्यासस्यैतावान् सङ्कोचः । अग्रिमावतारकार्य-

सिद्ध्यर्थं विश्वासाभावाय वेदत्वाकथनम् ॥ पाक्षिकप्रयोजनसिद्ध्यर्थं वा । बुद्धावतारे वेदानां निराकरणात् । अतः पुराणार्थत्वेन वा तिष्ठत्विति युक्तमुत्पश्यामः ॥ विश्वासस्तु भविष्यतीत्याह ॥ वेदेति ॥ सतां दैत्यावेशरहितानाम् ॥ ६६ ॥

मर्यादाशास्त्रापेक्षया भागवतस्योत्कर्षं वक्तुमाह ॥ स्वस्येति॥ वेदार्थानुष्ठाने सिद्धे वेदः सफलो भवति, न तु स्वार्थानुष्ठानं सम्पादयितुं शक्तः। अतः स्वनिर्वाहे कुण्ठितः । तत्र हेतुः— अत्यन्तमलिना इति ॥ ६७ ॥

तर्हि भागवते कथं न स दोषस्तत्राह ॥ एतदभ्यसनादिति ॥ अभ्यासमात्रेणैव तदर्थानुष्ठानाभावेऽपि लोको मुच्यते॥ परमत्रैको दोषः ॥ तदुपजीवनामिति । अतस्तदभावमाह ॥ अनुपजीवनादिति ॥ वृत्त्यर्थमुपायो न कर्त्तव्यः ॥ उभयोर्वैलक्षण्ये युक्तिमाह ॥ कालादीति ॥ कालादयः षट् शुद्धाः फलं साधयन्ति । ते कलौ कथमपि न शुद्धा भवन्ति । वेदाद्यर्थाश्च कालादिसापेक्षाः ॥ भागवतार्थस्तु न तानपेक्षते नित्यत्वात् सर्वाधिकारत्वात् सुलभत्वाच्चेत्याह ॥ कालादिसाधनापेक्षारहित इति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

तर्हीति ॥ यदि परम्परान्तरेण कथनं तर्हीत्यर्थः ॥ विश्वापार्थमिति ॥ अतः स्वतन्त्रत्वं नोक्तमित्यर्थः ॥ भक्तिहेतुकमिति ॥ भक्तिहेतुं कायतीति भक्तिहेतुकं भक्तिसाधनाभिधायकमित्यर्थः । शलीलाकथनप्रयोजनमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ एतेन प्रमेयं विशेत उक्तम् ॥ ६५ ॥ पूर्वसिद्धमिति ॥ वेदसारोद्धारत्वात् पूर्वसिद्ध। सङ्कोचस्वरूपं सप्रयोजनमाहुः ॥ अग्रिमेत्यादि ॥ अभिप्रायान्तरमाहुः ॥ पाक्षिकेत्यादि ॥ तच्च प्रयोजनं पुराणोक्तरीत्या सर्वमुक्तिः । था सति मूलस्थं सर्वमुक्तिनिवृत्त्यर्थपदं वेदत्वमित्यस्य विशेषणा। सर्वमुक्तिनिवृत्तिरर्थः प्रयोजनं यस्य तादृशं वेदत्वमिति । एतदे स्पष्टयन्ति ॥ बुद्धेत्यादिना ॥ दैत्यावेशरहितानामिति ॥ यथा

बुद्धावतारेण कृतेऽपि वेदनिन्दने सर्वेषां न बाह्यत्वमपि तु दैत्यादीनामेव तथात्वापत्तिरिति भावः ॥ ६६ ॥ आहेति ॥ श्रीभागवतकरणमित्याहेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ अभ्यासमात्रेणेत्यादि ॥ ईश्वरः सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणादिति * वाक्यात् । अस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपूरुषे * भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहभयापहेति वाक्यात्, तस्माद्भारत सर्वात्मेत्यत्र नयविधानमुखेनावृत्तिबोधनाच्च तथेत्यर्थः । एतेन साधनं फलं चोक्तम् । तर्हि सर्वमुक्तिरेव स्यादिति तद्वारणाय कालादिकृतं प्रतिबन्धकमुद्घाटयन्ति ॥ परमत्रापीत्यादि ॥ उभयोरित्यादि ॥ वेदार्थापेक्षया श्रीभागवतार्थस्य बलवत्त्वं बोधयितुमुभयोर्वेदोक्तश्रीभागवतोक्तसाधनयोर्वैलक्षण्येन युक्तिमाहेत्यर्थः ॥ नित्यत्वादित्यादि ॥ नित्यत्वं, तस्मात् सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा * श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यो भगवान् नृणामित्यादिशुकवाक्येन सर्वदेशेषु सर्वकाले च कर्त्तव्यत्वेनोक्तत्वाज्ज्ञेयम् । सर्वाधिकारत्वं च, देवो सुरो मनुष्यो वेति सप्तमस्कन्धाज्ज्ञेयम् । सुलभत्वं च, त्वं तु सर्वं परित्यज्येति, तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्येत्यादिवाक्येभ्यो ज्ञेयम् । एतेन ब्राह्मपाद्मवैष्णवादिषु यद्यपि जगत्कर्तृत्वादिलक्षणकब्रह्मत्वेन भगवतः प्रतिपादनेऽपि स्वातन्त्र्येण भगवद्यशःप्रतिपादनेऽपि शतकोटिविस्तीर्णपुराणसात्त्विकभागसमसनरूपत्वमेव तस्य, न तु तदर्थानुभवपूर्वकत्वम् । समाध्यभावात् । अत एव वैष्णवादीनामेतच्छेषत्वम् । अत एव चैतन्माहात्म्यं पुराणान्तरे दृश्यते । गीतामाहात्म्यवत् । न त्वन्येषाम् । नाप्यस्मिन्नन्येषाम् ॥ अत एव चैतस्य परिपक्ववेदफलरूपत्वम् । निगमकल्पतरोरिति वाक्याद्, न त्वन्येषाम् । तथा वाक्याभावादित्यपि श्रेष्ठ्यं सूचितं ज्ञेयम् । एवं श्रीभागवतस्य सर्वापेक्षया उत्कृष्टत्वं प्रमाणप्रमेयसाधनफलैरुपपादितम् । तेन वेदादिसन्देहवारकत्वं साधितम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

नन्वन्योऽपि मार्गो योगः सांख्यं च कालाद्यपेक्षारहितः । योगेनैव सर्वानर्थनिवृत्तिर्ज्ञानेन चेत्याशङ्क्य तद् द्वयं दूषयति ॥

योगसांख्ये तु ये मुख्ये तयोः सत्त्वं प्रयोजनम् ॥

ज्ञानदुर्बलवादानां न मनोरथवार्त्तया ॥
सिद्धिं यान्ति नरा दुष्टा व्यामोहस्तु ततः फलम् ॥७०॥
ग्रन्थान् पुराणवाक्यानि वेदरूपेण च क्वचित् ॥
कृत्वा वृथा वेषधराः कृष्णं नोपासते परे ॥ ७१ ॥

योगसांख्ये इति ॥ किं मुख्ययोगसांख्ये तथाभूते आहोस्विद्यादृशे । तत्राद्ये नास्मिन् युगे भवतः । तत्साधनानां कालाद्यपेक्षणात् साधनरहितयोस्त्वप्रयोजकत्वम् । सत्त्वे सत्यरूपत्वे ससाधने उत्कृष्टरूपे योगसांख्ये सफले इत्यर्थः ॥ अन्ये पुनर्ज्ञानदुर्बलवादसिद्धे । अतस्तेषां मनोरथकल्पितत्वान्न ताभ्यां फलं, किन्तु व्यामोह एव ताभ्यां जन्यते ॥ ७० ॥ कथमेवमवगम्यत इत्याकाङ्क्षायामाह ॥ ग्रन्थानिति ॥ स्थूलान् मिथ्यार्थप्रतिपादकान् । यथा बुद्धिस्तत्रैव लग्ना भवति । पुराणवाक्यानि च कल्पयन्ति । क्वचिद्वेदरूपेणापि । यथा परमहंसोपनिषत् । एवं कृते यज्जातं तदाह ॥ वृथा वेषधरा इति ॥ मुण्डादिपारलौकिकवेषं धृत्वा मोहः सिद्ध इतिं । स्वयमपि कृष्णं नोपासते । तथा सति भजनं प्रवर्त्तेतेति । एवं भागवतेनैव सर्वनिस्तार इति पुराणप्रकरणे निरूपितम्॥७१॥

अतः परं गीतायां श्रीभागवते च योगसांख्ययोरप्युक्तत्वा-त्त्वयोरेतत्साम्यमाशङ्क्य परिहरन्ति । नन्वित्यादि ॥ मुख्ययोगसांख्ये इति ॥ पौराणिके पतञ्जलिकपिलप्रणीते चेत्यर्थः । मूले, प्रयोजनमिति ॥ सिद्ध्यतीति शेषः । एतदेव विवृण्वन्ति ॥ साधनेत्यादि ॥ अन्य-इति ॥ वामाद्यागमेषूच्यमाने इत्यर्थः । कल्पयन्तीति ॥ यथा आत्मपुराणं केन चिन्मायावादिना कल्पितं तथेत्यर्थः ॥ परमहंसोपनिष-दिति ॥ उपलक्षणमेतत् । वैतथ्याद्वैतालातशान्त्याख्यं प्रकरणत्रयं

माण्डूक्यस्थाः श्लोकाश्च गौडपादीयान्येतानीदानींतनैरुपनिषत्सु प-ठ्यन्ते एवमन्यान्यपि सर्वोपनिषदादीनि, प्राचीनमायावादिग्रन्थेष्वपि तत्सम्मत्यदर्शनादाकरालाभाच्च ज्ञेयानि ॥ तथा सतीति ॥ उपासने कृते सतीत्यर्थः । यद्यपि तत्र भजनं, तथापि द्वारं तद्भवतीति तदपि निरुन्धन्तीति भावः । प्रस्तुतप्रासङ्गिकसर्वनिरूपणेन सिद्धमाहुः । एवं भागवतेत्यादि ॥ निरूपितमिति ॥ बलवत्त्वाय निरूपितम् ॥ ७० ॥ ७१ ॥

षडङ्गानि तथा वेदे वेदरक्षाफलानि हि ॥
स्वरूपतोऽर्थतश्चैव ह्यनुष्ठानात् त्रिधा हि तत् ॥७२॥
शिक्षा छन्दः स्वरूपे तु निरुक्तं व्याकृतिस्तथा ॥
अर्थे ज्योतिस्तथा कल्पो ह्यनुष्ठाने प्रयोजकः ॥७३॥
विशेषतो हीदमुक्तं सर्वं सर्वत्र चैव हि ॥
ये धातुशब्दा यत्रार्थे उपदेशे प्रकीर्त्तिताः ॥ ७४ ॥
तथैवार्थो वेदसशेः कर्त्तव्यो नान्यथा क्वचित् ॥
साक्षाद्धर्मप्रतीतेस्तु कल्पः स्मृतिषु चिन्तितः ॥७५॥

एवं श्रुतिस्मृतिपुराणानि निरूप्य षडङ्गानि निरूपयति ॥ षडङ्गानीति ॥ शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्यौतिषमिति । एतेषां सामान्यफलं वेदरक्षा, सा च त्रिविधा । वैदिकशब्दा विसदृशा इति, भद्रं कर्णेभिरित्यादौ पण्डितैरन्यथा करणं सम्भवति । तन्निराकृत्य स्वरूपतो रक्षणीयः । अर्थतोऽपि रक्षणीयः । अन्यथा यागमेव न जानीयुः । अत एव सांप्रतं दानमेव यागं मन्यन्ते । अनुष्ठानादपि रक्षा । अन्यथा अन्यथानुष्ठानं स्यात् कल्पाद्यभावे ॥ ७२ ॥ तत्र द्वयोर्द्वयोरुपयोगमाह ॥ शिक्षेति ॥ ७३ ॥

स्वरादिविधौ शब्देऽपि व्याकरणोपयोग इति व्यभिचारमाशङ्क्याह ॥ विशेषत इति ॥ कथं व्याकरणस्यार्थोपयोग इत्याशङ्क्याह ॥ ये धातुशब्दा इति ॥ धातुपारायणे नामपारायणे च वैदिकनिघण्टौ । यजार्थे, यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । गौः ग्मा ज्माक्ष्मेत्यादिप्रकरणेन, पृथिव्या इति प्रकीर्त्तिताः । तथैव वेदार्थो निर्णेतव्यः । यथा कैश्चिदुक्तम् । विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः । उत्सशब्देन कूपवाचकेन उत्सुको व्याख्यातः । तथा व्याख्याने स्वार्थात् प्रच्यवेत । अतस्तन्निषेधार्थमाह ॥ कर्त्तव्यो नान्यथाक्वचिदिति ॥ ननु कल्पसूत्रे साङ्कर्यम् अङ्गत्वं स्मृतित्वं चेत्याशङ्क्याह ॥ साक्षादिति ॥ तत्र धर्मः प्रतीयत इति वेदत्वं स्मृतित्वं चोक्तम् । वस्तुतस्त्वङ्गत्वमेव ॥ ७४ ॥ ७९ ॥

अतः प्रकीर्णकानां निर्णयमाहुः—

षडङ्गानीति ॥ तथाच वेदाङ्गत्वेन रूपेणैषां प्रामाण्यमित्यर्थः । फलमाहुः ॥ एतेषामित्यादि ॥ त्रिविधेति ॥ स्वरूपरक्षार्थरक्षानुष्ठानरक्षा चेत्यर्थः । तद् विशदीकुर्वन्ति ॥ वैदिकेत्यादि ॥ अत एवेति ॥ यागपदस्यार्थाज्ञानादेवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ ॥ सामान्यफलमुक्त्वा विशेषफलं वक्तुं यत्र यस्योपयोगस्तद् वदन्ति ॥ तत्रेत्यादि ॥ शिक्षाच्छन्द इति ॥ तत्र शिक्षा, अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामीत्यादिपञ्चखण्डात्मिका पाणिनिप्रकाशिता सर्ववेदसाधारणा । तस्याः प्रयोजनं चोदात्तानुदात्तस्वरितह्रस्वदीर्घप्लुतविशिष्टस्वरव्यञ्जनाऽऽत्मकवर्णविशेषज्ञानम् । उच्चारणप्रकारविशेषज्ञानं चेति स्वरूप उपयोगः । तदभावे मन्त्राणामनर्थजनकत्वं स्यात् । मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वेति वाक्यात् । छन्दस्तु, मयरसतजभनेत्याद्यष्टाध्यायात्मकं पिङ्गलेन प्रकाशितम् । तत्र, अथालौकिकमित्यादिनाऽध्यायत्रयेण गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीति सप्तच्छन्दांसि साऽवान्तरभेदानि निरूपितानि । अथ लौकिकमित्याद्यध्यायपञ्चके तु पुराणेतिहासादिषूपयुक्तानि काव्याद्युपयुक्तानि च प्रसङ्गतो निरूपितानि । व्याकरणे लौकिकपदवत् । छन्दांसि च मन्त्रेषूपयुक्तानि । अन्यथा गायत्र्यादौ, वरेणिय-

मिति व्यवायेन पाठो न स्यात् । तदभावे च मन्त्रो वर्णतो हीयेत । अतश्छन्दसोऽपि स्वरूपोपयोगः । निरुक्तव्याकरणयोर्ज्योतिःकल्पयोश्च यथायथमर्थेऽनुष्ठाने चोपयोगः स्पष्ट एव ॥ ७३ ॥ किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ स्वरादीत्यादि ॥ विशेषत इति ॥ तथाच व्याकरणस्य यः स्वराद्युपयोगः सोऽर्थद्वारकः । यथेन्द्रशत्रुपदे स्वरभेदेन बहुव्रीहिणाऽर्थस्य वैपरीत्यमभूत् तथा मा भूदिति । अतः परम्परया त्रिष्वपि षण्णामुपयोगोऽतो न दोष इत्यर्थः ॥ कथमित्यादि ॥ व्याकरणस्य पदसाधुताज्ञापनरूपमेव प्रयोजनं स्फुटं प्रतीयते इति कथमित्यर्थः ॥ नामपारायणे इति ॥ निघण्टुरूपे कोशे इत्यर्थः । एवञ्चाष्टाध्याय्यामर्थोपयोगस्याऽस्पष्टत्वेऽपि धातुपाठादौ तदुपयोगः स्फुट इति न दोष इति भावः प्रकटीकृतः । स्मृतित्वं चेति चकारो वेदत्वस्यापि समुच्चायकः । ज्योतिस्तु पञ्चसंवत्सरमयमित्यारम्भकं साधारणं स्पष्टमेव ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

दर्शादिकालनिर्द्धारो ज्योतिःशास्त्रफलं स्मृतम् ॥
पदनिर्वचनाद्वेदे निघण्टुविवृतावपि ॥ ७६ ॥
निरुक्तस्याङ्गता प्रोक्ता तथाऽल्पस्तस्य सञ्चरः ॥
व्याकृतिः पाणिनीयं हि प्रातिशाख्यं तु शब्दगम् ॥७७॥
आदिमत्त्वाल्लक्षणानां नाङ्गत्वं पूर्वचोदितम् ॥
अनिङ्यादिः प्रातिशाख्ये विशेद् व्याकरणे तु तत् ॥
छन्दसः पाठहेतुत्वं शब्दज्ञानोपयोगतः ॥ ७८ ॥

ज्योतिष उपयोगमाह ॥ दर्शादीति ॥ निरुक्तस्य विवरणरूपस्य कथमङ्गत्वमित्याशङ्क्याह ॥ पदनिर्वचनादिति ॥ निघण्टौ यद्यपि कोशवच्छब्दा उक्तास्तथापि निर्वचनाभावान्नाङ्गत्वम् । विवृतित्वेऽपि निर्वचनादेव निरुक्तस्याङ्गत्वम् । व्याकरणापेक्षया

तस्याल्पो विषयः ॥ यद्यपि बहूनि व्याकरणानि सन्ति तथापि पाणिनीयमेवाङ्गम् । प्रातिशाख्यं तु प्रतिशाखं भिन्नमिति न साधारणमङ्गम् । यद्यपि कल्पेऽप्ययं दोषः सम्भवति तथापि कल्पत्वेनाङ्गता । प्रातिशाख्ये तु क्वापि नार्थज्ञानं भवति । अतः शब्दोपयोगित्वात् पाणिनीयान्तर्भावेणैवाङ्गता । तथा लक्षणानाम् ॥ तेषामङ्गे प्रवेशप्रकारमाह ॥ अनिङ्ग्यादीति ॥ सर्वाणि लक्षणानि प्रातिशाख्यं प्रविशन्ति । प्रातिशाख्यं व्याकरणे । छन्दसोऽनुष्ठानेऽप्युपयोगो दृश्यत इति कथं पाठहेतुत्वं तत्राह ॥ शब्दज्ञानोपयोगत इति ॥ अनुष्ठानेऽपि शब्दधर्मत्वेनैव तज्ज्ञानमुपयुज्यते, नान्यथेत्यर्थः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

इत्याहेति ॥ इति हेतोरङ्गत्वप्रयोजकं निरुक्तस्य रूपमाहेत्यर्थः। निरुक्तं च यास्कृतं, समाम्नायः समाम्नात इत्यादित्रयोदशाध्यायात्मकम् । तत्र च नामाख्यातनिपातोपसर्गरूपं चतुर्विधं पदजातं निरूप्य मन्त्राणामर्थो दर्शितः । अन्यथा सृण्येवजर्फरीतुर्फरीपर्फरीभ्ररित्याद्यतिदुरूहपदानामर्थो न ज्ञायेतेति तदावश्यकत्वम् ॥

निघण्टुस्तु निरुक्तशेषत्वेनोपयुक्त इत्याशयेनाहुः ॥ निघण्टावित्यादि ॥ व्याकरणानामनेकत्वात् किञ्चिदाहुः ॥ यद्यपि बहूनीति ॥ ब्राह्मरौद्रचान्द्रादीनि, कौमार–कालाप–सारस्वतादीनि च ॥ तथापीति ॥ ब्राह्मादीनामप्रसिद्धत्वात् कौमारादीनां च लोकमात्रोपयोगित्वादित्यर्थः ॥ लक्षणानामिति ॥ ग्रन्थविशेषाणाम् ॥ अनिङ्ग्यादीति ॥ इङ्ग्यं सावग्रहपदं, न इङ्ग्यमनिङ्ग्यं निरवग्रहमित्यादीनीत्यर्थः । अवग्रहश्च मात्राकालविशेषः संहिताविच्छेदरूपः । यथा, रत्नधातममित्यादौ ॥ उपयोग इति ॥ कृतस्यापि कर्मणश्छन्दोज्ञानाभावे वैफल्यस्मरणात् साम्नां शरलेशप्रसङ्गवारणाच्च तथेत्यर्थः । शरलेशप्रसङ्गश्च नवमस्य द्वितीये विचारितः । तत्र हि, साम ऋचे गेयमिति वाक्याद्यत्तिसृष्वृक्षु गेयं तत् किं विषमच्छन्दस्कासु समच्छन्दस्कासु वा यथेच्छं गेयमुत समास्वेवेति सन्देह, यथेच्छं गेयं

नियामकस्याभावादिति पूर्वपक्षे, समास्वेवेति सिद्धान्तितम् । यदि अधिकछन्दस्कायामृच्युत्पन्नं साम न्यूनछन्दस्कयोरुत्तरयोर्गायेत्तदा सामभागेनर्क्पूर्त्तेरवशिष्टः सामभागे आश्रयाभावाद्विसितः स्यात् । यदि सामयोनेरधिकछन्दस्कयोर्गायेत्तदा साम्नोऽल्पत्वादवशिष्टऋग्भागः सामहीनः स्यादतः समानास्वेवं गेयमिति । अतोऽत्र छन्दसस्तद्वारण उपयोगात् पाठोपयोगोऽनुष्ठाने शब्दधर्मत्वेनैव च स इति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

उपवेदानां प्रयोजनमाह ।

आरोग्ये धर्मसिद्धिः स्याद्रक्षा च धनुषो भवेत् ॥
उद्वेगहानिर्गान्धर्वे स्थापत्यं च स्रुगादिषु ॥ ७९ ॥
काव्यादीनामसत्यत्वान्नोपयोगः कथञ्चन ॥
धर्मे कर्त्तुः क्वचित् कीर्त्तिर्नैपुण्यं पाठतः क्वचित् ॥८०॥

आरोग्य इति ॥ ऋग्वेदस्यायुर्वेद उपवेदः । तस्यारोग्यं फलम् । तेन धर्मः सिद्ध्यतीत्यारोग्यद्वारा धर्मोपयोगः । एवं रक्षाद्वारा धनुर्वेदस्य । उद्वेगहानिद्वारा गान्धर्वस्य । स्थापत्यस्य तु स्रुगादिष्वप्युपयोगः । एवमष्टादशविद्यानां धर्मोपयोग उक्तः । अर्थशास्त्रस्यार्थद्वारैव तदुपयोगः । तच्च न्याये प्रविशति । तथा वात्स्यायनादीनां कामोपयोगः । स च दृष्टान्तो मोक्षसुखे । अतो नाष्टादशविद्यासु निरूपितः । तच्छेषत्वमेव काव्यालङ्कारनाटकादीनाम् ॥ यथाग्निमथनं योगे दृष्टान्तस्तथा मोक्षे काम इति सर्वमनवद्यम् ॥ ७९ ॥

काव्यादीनां न धर्मोपयोग इत्याह ॥ काव्यादीनामिति ॥ असत्यत्वमुत्प्रेक्षाजन्यत्वात् । कीर्त्तिर्द्धर्मवत् फलसाधिकेति फलांशे

काव्यादीनामुपयोगमाह ॥ कर्त्तुः क्वचित्कीर्त्तिरिति ॥ नैपुण्यं नीतिशास्त्रे युज्यते । तच्च पाठात् ॥ ८० ॥

आयुर्वेद इति ॥ ब्रह्मप्रजापत्यश्विधन्वन्तरीन्द्रभरद्वाजात्रेयाऽग्निवेश्यभोजभेडादिप्रणीतं वैद्यकशास्त्रमित्यर्थः ॥ धनुर्वेदस्येति ॥ धनुर्वेदश्च महादेवप्रणीतस्ततो विश्वामित्रप्रणीतः पादचतुष्टयात्मकः । तत्र प्रथमो दीक्षापादः । तस्मिन् धनुर्लक्षणमधिकारिलक्षणं च कृतम् । धनुःशब्दश्चापे रूढोऽपि चतुर्विधायुधेषु वर्त्तते । चतुर्विधत्वं च मुक्तम्, अमुक्तं, मुक्तामुक्तं, यन्त्रमुक्तं चेति भेदात् । मुक्तं चक्रादि । अमुक्तं खड्गादि । मुक्तामुक्तं शल्याऽवान्तरभेदादि । यन्त्रमुक्तं शरादि । तत्र मुक्तम् । अस्त्रमित्युच्यते । अमुक्तंशस्त्रमित्युच्यते । अस्त्रं च ब्राह्मवैष्णवादिभेदेनानेकविधम् ।साधिदैवतेषु समन्त्रकेषु चतुर्विधायुधेषु येषामधिकारो हस्त्यश्वरथारूढपदातीनां ते सर्वे दीक्षाभिषेकशकुनमङ्गलकरणसहिता निरूपिताः । द्वितीये संग्रहपादे गुरुसम्प्रदायसिद्धानामस्त्रविशेषाणामभ्यासो निरूपितः । तृतीये पादे सिद्धिनामके मन्त्रदेवतासिद्धिकरणं निरूपितम् । चतुर्थे प्रयोगपादे देवतार्चनाभ्यासादिभिः सिद्धानामस्त्रविशेषाणां प्रयोगो निरूपितः । स चोपवेदो रक्षोपयोगीति तथा । गान्धर्वस्येति ॥ स च भरतेन प्रणीतः । स्थापत्यं च विश्वकर्मप्रणीतम् । अत्र स्थापत्यस्योपवेदत्वं श्रीभागवतानुसारेणोक्तम् । अष्टादशविद्यानामिति ॥ पुराणन्यायमीमांसधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः * वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति याज्ञवल्क्योक्तानामुपवेदसाहित्येऽष्टादशत्वम् । अत्र फलकथनेनाङ्गोपवेदप्रमेयबलमुक्तप्रायम् । ननु गान्धर्वं चार्थशास्त्रकमिति भविष्यवाक्येऽर्थशास्त्रस्योपवेदत्वमुक्तं, तस्य का गतिरित्यत आहुः ॥ अर्थशास्त्रस्येत्यादि ॥ तथाच स्थापत्यं साक्षादुपयुक्तमिदं तु तद्वारकमतस्तदेव साध्विति भावः । अर्थशास्त्रं च गजतुरगमण्यादिपरीक्षणशास्त्रं, पालकाप्ययशालिहोत्राऽगस्त्यादिज्ञेयम् । तस्य कुत्र निवेश इत्यत आहुः ॥ तच्च न्याये इति ॥ न्यायरूपमग्रे वाच्यम् । नन्वन्यान्यपि कामशास्त्रादीनि सन्तीति कथमष्टादशैव विद्या इत्यत आहुः । तथा वात्स्यायनादीनामिति ॥ आदिपदेन पाकादिशा-

स्त्राणि कामसूत्राङ्गविद्यारूपाणि ज्ञेयानि ॥ निरूपित इति ॥ कामशास्त्रादिरिति शेषः । तथाच धर्मानुपयोगादष्टादशविद्यासु तानि न निरूपितानीति दृष्टान्तशेषत्वेन कया चित् प्रणाड्यामुख्यफले आरादुपयोग इति भावः ॥ ७९ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ काव्येत्यादि ॥ तर्हि तेषां किं प्रयोजनमत आहुः ॥ कीर्त्तीत्यादि ॥ तथा च जघन्यफले तदुपयोग इति भावः ॥ ८० ॥

रामायणं च काव्यमिति सर्गबन्धनात् तस्य धर्मोपयोगो न भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥

रामायणमनन्तं हि पुराणमिव सन्मतम् ॥
व्यासः पूर्वमनेकोक्तो वाल्मीकिः सांप्रतं किल ॥८१॥
समाधिभाषया प्राह प्रमाणं सर्वथैव तत् ॥
वाशिष्ठादेस्तु संवादात् प्रामाण्यं नान्यथा क्वचित्॥८२॥
न्यायस्तु नीतिशास्त्रं हि तर्को मीमांसया युतः ॥
मोहार्थान्यन्यशास्त्राणि बुद्धे कृष्णे तदिच्छया ॥
देवांशैः कल्पितान्येव तदुक्तं सर्वथा मृषा ॥ ८३ ॥

रामायणमिति ॥ चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् * एकैकमक्षरं प्रोक्तं महापातकनाशनमिति वाक्याद् धर्मजनकमेव । अनन्तमपरिमितम् । प्रतिकल्पं प्रतियुगं रामावतारा भवन्ति । तत्रान्यपदार्थेष्वेव रामचरित्रस्य स्वरूपं न भवति, उत्तरेण पूर्वोपचरितार्थरूपम् । अतः पूर्वरामकथाया उत्तरया सह कथनादनन्तत्वम् । क्वचित् पुनरुक्तेऽपि धर्मो भवतीति हिशब्देनाह । आख्या-

यिकायाः प्रामाण्यार्थं पुराणमिव सतां सम्मतम् । अस्य व्यासो विस्तारः पूर्वमनेकैरुक्तः । साम्प्रतं वाल्मीकिः समाधावुपलभ्य सर्वमुक्तवान् । अतः सुतरामिदानीन्तनं प्रमाणम् ॥ वाशिष्ठरामायणादेर्न तथात्वमित्याह ॥ वाशिष्ठादेरिति ॥ संवादात्प्रामाण्यम् । संवादः प्रमाणेन ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

पुराणन्यायेत्यत्र साम्प्रतमक्षपादविरचितं धर्मोपयोगि भविष्यतीत्याशङ्क्य समानशब्दत्वमेव तत्रेत्याह ॥ न्यायस्त्विति ॥ पुराणन्यायेत्यत्र नीतिशास्त्रमेव न्यायशब्देनोच्यते, न तु लोके प्रसिद्धम् । यस्तर्केणानुसन्धत्त इत्यत्र तर्कशब्दो वेदाकूलतर्कवाचकमीमांसापरः ॥ अन्यानि काणादादिशास्त्राणि मोहार्थान्येव । अतस्तन्नादरणीयमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ रामायणमित्यादि ॥ प्रतियुगमिति॥ वैवस्वतमन्वन्तरीयाष्टाविंशतिमत्रेतायामित्यर्थः । एवं प्रमेयं प्रमाणस्वरूपं चोक्तम् । साधनं फलं च, चरितं रघुनाथस्येति श्लोक एव स्फुटम् ॥ अनेकैरिति ॥ आपस्तम्बप्रभृतिभिः । आपस्तम्बोक्तस्य रामायणस्य दक्षिणे प्रसिद्धत्वात् ॥ संवादः प्रमाणेनेति॥वाल्मीकिना स्वयं समाधावनुभूयोक्तत्वादन्यैस्तु श्रुत्वोक्तत्वेन मध्ये परम्परापाते दोषस्यापि सम्भवात् प्रमाणेन वाल्मीकीयेन संवाद एव वाशिष्ठादेः प्रामाण्यप्रयोजक इत्यर्थः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ॥ अर्थशास्त्रस्य न्याये प्रवेश उक्तः । न्यायश्च चतुर्दशविद्यासु निरूपित इति तं निश्चेतुमाहुः॥ पुराणेत्यादि ॥ नीतिशास्त्रमिति ॥ ब्राह्मबार्हस्पत्यादिरूपं भारते राजधर्मे प्रसिद्धम् ॥ न तु लोके प्रसिद्धमिति ॥ आग्नेये, न्यायसारं प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय नीतिशास्त्रसारस्यैव कथनाद्, मात्स्यतृतीयाध्याये मीमांसा न्यायविद्या च प्रमाणाष्टकसंयुतेति * वाक्येऽप्यष्टप्रमाणयोगलिङ्गाच्च, नाक्षपादप्रणीतं, पुराणन्यायेत्यत्र विवक्षितमित्यर्थः । एवमेव पुराणानुक्रमणाध्यायेऽपि, पुराणं न्यायविस्तार इत्यत्रापि ज्ञेयम् । प्रमाणाष्टकं तु प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धिसम्भवैतिह्यभेदेन ज्ञेयम् ॥ मीमांसापर इति ॥ निबन्धेषु सर्वत्र-

मीमांसयैव धर्मनिर्णयदर्शनात्, तर्कविद्यावाचकस्यान्वीक्षिकीपदस्य विद्यामान्वीक्षिकीं हित्वेत्यादौ तथा दर्शनाच्चेत्यर्थः । केचित्तु, आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवानिति प्रथमस्कन्धवाक्याद् दत्तात्रेयोक्तयोगपरमान्वीक्षिकीपदम्। मार्कण्डेयेऽलर्कस्य योगोपदेशदर्शनादित्याहुः । किञ्च मनौ, आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां च इति वाक्यान्मिताक्षरायां, स्वरन्ध्रगोप्तान्वीक्षिक्यामित्यत्रात्मविद्यापरत्वेन व्याख्यानाच्चोत्तरमीमांसापि तद्वाच्या । काश्चित्तु प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानीति चरणव्यूहे वेदोपाङ्गनिरूपणे यौ न्यायतर्कावुक्तौ तावक्षपादकणादप्रणीतशास्त्रपरौ । तयोरप्यास्तिकशास्त्रत्वात् । नैषा तर्केणेत्यादौ निन्दा तु अधर्मस्यैव निकृष्टत्वादितिवदति । तदापि श्रुतिविरुद्धांशत्यागस्य तत्रावश्यकत्वाद्यस्तर्केणानुसन्धत्त इत्यत्र तर्कपदं मीमांसापरमेव सेत्स्यति । किञ्च । निन्दाप्रयोजको निष्कर्षोऽपि क इति विचार्यम्। स यदि पुराणोक्तमोहकत्वरूपस्तदा तु धर्मस्थानत्वाभावान्न विद्यासु निवेष्टुमर्हति । यदि लोकतत्त्वविचारणरूपस्तदापि तथा । धर्मस्य चोदनालक्षणस्यालौकिकत्वादिति । वस्तुतस्तूपाङ्गोक्तौ संख्याया अभावान्मीमांसान्यायरूपाधिकरणात्मकस्तर्क इत्येवार्थः । एवञ्चोपाङ्गानामपि षट्त्वादङ्गैः समानैव संख्या भवतीत्येतदभिसन्धायोक्तं, मीमांसापर इति ॥ नन्वक्षपादीयं न्यायत्वेन कुतो न गृह्यत इत्यत आहुः ॥ अन्यानीत्यादि ॥ तदुक्तं पाद्मोत्तरखण्डीयगुणत्रयविवरणाध्याये पार्वतीं प्रति शङ्करेण । तथाहि । शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथा क्रमम् * येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि । प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवपाशुपतादिकम् । मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः सम्प्रोक्तानि ततः परम् । कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् । गौतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै। धिषणेन तु सम्प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् । दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा । बौद्धशास्त्रमसत्प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् । मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते । मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणेत्याद्युक्त्वा, मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात् । द्विजन्मना जैमिनिना पूर्ववेदमपार्थत । निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरमिति । पराशरोपपुराणे च । अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः * त्याज्यः

श्रुतिविरुद्धोंऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः । जैमिनीये च वैयासे न विरोधोऽस्ति कश्चनेति । जैमिनीयपदं पूर्वार्द्धेऽन्वेति । पाञ्चस्वारस्यात् । हयशीर्षपञ्चरात्रे च । कपिलश्चाक्षपादश्च नास्तिको नग्न एव च * ऋषयस्तामसा ह्येते शास्त्रमेषां विमोहनमिति । एतेन, एतद्विरुद्धं यत् सर्वं न तन्मानं कथञ्चनेति*पूर्वप्रकरणोक्तं निर्णीतं ज्ञेयम् ॥८३॥ इति प्रमाणप्रकरणम् ॥

एवं प्रमाणप्रकरणे प्रासङ्गिकसहितं प्रमाणानुरोधिप्रमेयं निर्णीतम् । तेन पूर्वप्रकरणे, यज्ञरूपो हरिरिति विचारितम् । अतः परं, ब्रह्मतनुः पर इत्यादिपादोनश्लोकद्वयोक्तं विचारयितुं प्रमेयप्रकरणमारभन्ते । तत्र पुराणस्योपबृंहणत्वात् तदुक्तप्रमेयपूर्वकमेव विचारयन्ति

एवं प्रमाणं निरूप्य तत्सन्देहान्निराकृत्य प्रमेयं निरूपयति ॥

प्रमेयं हरिरेवैकः सगुणो निर्गुणश्च सः ॥
गुणाः कार्यं तथा धर्मः क्रियोत्पत्त्यादयश्च सः ॥८४॥
बुद्धिसौकर्यसिद्ध्यर्थं त्रिरूपेणोपवर्ण्यते ॥
कारणेन च कार्येण स्वरूपेण विशेषतः ॥ ८५ ॥
अष्टाविंशतिभेदास्तु कारणे तत्त्वभेदतः ॥
भगवत्त्वं यतस्तेषां तस्मात्तत्त्वानि तानि तु ॥८६॥
अण्डसृष्टेः पूर्वभावात् कारणत्वं न चान्यथा ॥
कारणत्वं न चैवास्ति चिदानन्दांशयोः स्वतः ॥८७॥
आनन्त्यमेव भेदानां तयोः कार्ये तथैव च ॥
अतस्तेषां तु ये भेदा नोक्तास्ते हि विशेषतः ॥८८॥

प्रमेयमिति ॥ यथा शब्द एव प्रमाणं, तत्रापि वेदादिभा-

वापन्नं, तथा हरिरेव प्रमेयं सर्वभावापन्नमिति । सर्वमेव गणयति ॥ सगुण इत्यादिना ॥ क्रिया उत्पत्त्यादयश्च स हरिरेव ॥ ८४ ॥

एवमुक्ते सम्यग्ज्ञानं न भवतीति विशेषं वक्तुमाह ॥ बुद्धीति ॥ यथा बुद्धिः सर्वं प्रमेयजातं क्रोडीकरोति तदर्थं त्रिरूपेणोपवर्ण्यते । तदैव तरतमभावो भवति ॥ ८५ ॥ प्रथमेऽष्टाविंशतिभेदाः । तेषां च कारणत्वं तत्त्वपदवाच्यत्वं च समर्थयति ॥ भगवत्त्वमिति ॥ ८६ ॥ सच्चिदानन्दभेदेषु सद्भेदा एवैते । चिदानन्दयोः कारणत्वाभावात् । एकस्य फलत्वम्, अपरस्य स्वरूपत्वमित्याह ॥ कारणत्वं न चैवास्तीति ॥ ८७ ॥ तयोर्भेदाः अनन्तास्तेन विशेषतो न वक्तव्या इति भावः । कार्येऽपि भेदानामानन्त्यम् । घटादौ तथा दर्शनात् । ननु स्वस्यासामर्थ्यादेतदुच्यते, नेत्याह ॥ अतस्तेषामिति ॥ अत एव भागवतादौ तेषां संख्या नोक्ता ॥ ८८ ॥

एवमित्यादि ॥ उक्तप्रकारेण प्रमेयबलनिरूपणार्थं द्विविधप्रमेयमध्ये प्रमाणानुरोधिप्रमेयं निरूपयितुं मङ्गलकारिकाव्यतिरिक्ताभिर्नवतिभिः कारिकाभिर्वेदादिरूपं प्रमाणं तत्स्वरूपतत्प्रमेयतदुक्तसाधनतत्फलैर्निर्णीय तेन तत्स्वरूपादिविषयान् सन्देहान्निराकृत्य स्वतन्त्रप्रमेयस्यापि बलनिरूपणार्थं तत्प्राधान्येन प्रमेयं निरूपयतीत्यर्थः । ननु कथं हरिरेव प्रमेयं जगतोऽपि विद्यमानत्वादित्यत आहुः ॥ यथेत्यादि ॥ वेदादिभावापन्नमिति ॥ सामान्ये नपुंसकम् ॥ उत्पत्त्यादय इति उत्पत्तिस्थितिवृद्धिविपरिणामापक्षयनाशाख्याः षड्भावविकाराः । अत्र मूले सगुणनिर्गुणपदाभ्यामपरं परं च ब्रह्म, गुणपदेन सत्त्वरजस्तमांसि मायाप्रकृत्यादयः, कार्यपदेन महदादिपरमाणवन्तं द्रव्यं, धर्मपदेन जातिगुणविशेषसमवायाद्याः, क्रियापदेन लौकिकवैदिककर्मणी, उत्पत्त्यादय इत्यादिपदेनाभावाश्च संगृहीताः । तेन शास्त्रान्तरोक्तानपि पदार्थान् सर्वान् भगवत्येवान्तर्भाव्य शुद्धाऽद्वैतं बोधितम् । तथाच यद्यपि जगद्वर्त्तते तथापि तन्नजगत्त्वेन रूपेण

प्रमेयं, किन्तु हरित्वेन रूपेण । जगत्त्वेन तु लौकिकज्ञानविषयत्वा-
न्मेयमेवेत्यर्थः । मूले, विशेषत इति ॥ व्यावर्त्तकधर्मादित्यर्थः ॥ ८४ ॥
अनेनैव प्रकारेण क्रोडीकरणस्यावश्यकत्वायाहुः ॥ तदैवेत्यादि ॥
यदैवं त्रिरूपेण ज्ञायते तदैव पुराणोपबृंहितः प्रजायेयेतीच्छया कृत-
तारतमभावो भवति, स्फुटो बुद्धौ भवतीत्यर्थः । एतेन ब्रह्मवादे सर्व-
स्य भगवद्रूपत्वेऽपि भजनं मूलरूप एव कर्त्तव्यमिति सेत्स्यतीति सू-
चितम् ॥ ८५ ॥ ॥ प्रथमे इत्यादि ॥ प्रथमे कारणे अष्टाविंशतिभेदाः ।
नवैकादश पञ्च त्रीण्यात्थत्वमिति शुश्रुम * इत्येकादशवाक्येनाष्टावि-
शतितत्त्वपक्षस्य भगवत्संमतत्वात्, षड्विंशत्यादिपक्षाणामत्रैवान्तर्भा-
वात् । अतस्तेषां तथात्वं समर्थयति = सांख्योक्ताद्भिन्नरीत्या एकेन
श्लोकेनोपपादयतीत्यर्थः ॥ भगवत्त्वमित्यादि ॥ भगवतो भावो भग-
वत्त्वं भगवतः सर्वान् प्रति या सामान्यकारणता सेति यावत् । तृ-
तीयस्कन्धे तथाङ्गीकारात् । यतस्तेषां तथात्वं तस्मात्तानि तत्त्वानि,
न तु सांख्यान्तरवत् पृथक्पदार्थत्वेन तत्त्वानि । एकादशस्य चतुर्विं-
शेऽध्याये कपिलादिविनिश्चितं सांख्यं वदता भगवता, आसीज्ज्ञानमथो
अर्थ एकमेवाविकल्पितम् * इत्युपक्रम्य, तन्मायाफलरूपेण केवलं
निर्विकल्पितम् * वाङ्मनोगोचरं सत्यं द्विधा समभवद् बृहदिति
ब्रह्मण एव द्विधा भवनमुक्त्वा, तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभया-
त्मिका * ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयत इत्यादि । प्र-
कृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म
तत्त्रितयं त्वहमिति च वाक्यात् । तथा, सर्गः कारणसम्भूतिरिति
निबन्धलिखितसर्गलक्षणवाक्यादेतेषु कारणत्वव्यवहार इत्यण्डसृष्टेः
पूर्वभावात् पूर्वोत्पन्नत्वात् कारणत्वं, न चान्यथा, न ब्रह्मवन्निरङ्कुशं
विमृदादिवद् घटादिकारणत्वेन । मया सञ्चोदिता भावाः सर्वे संहत्य
कारिणः * अण्डमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तममिति भगवद्वाक्या-
त् । तथाच भगवता तथाङ्गीकारात् करणेऽष्टाविंशतिभेदा युक्ता प्र-
त्यर्थः ॥ ८६ ॥

सच्चिदानन्देत्यादि ॥ प्रपञ्चमध्यपातिषु सच्चिदानन्देषु
सजातीयत्वस्वगतत्वाभ्यां चिदानन्दांशत्वेन प्रसिद्धयोर्जीवान्तर्या-
मिणोः समवायित्वस्य श्रुतिपुराणेष्वकथनात्, सदेव सोम्येदमग्र
आसीदित्युपक्रम्य, तत्तेजोऽसृजतेत्यादिना क्रमसृष्टिकथनाच्चेहापि क्र-

मसृष्टेस्तथैव बोद्धव्यमित्यर्थः ॥ एकस्येत्यादि ॥ ननु केवलानां जडानां तत्त्वानां चेतनं विनाऽन्तर्यामिप्रेरणं च विना कार्यजननासामर्थ्यकथनात्तयोरपि निमित्तत्वमस्तीति कथमकारणत्वमित्याकाङ्क्षायां तयोर्मध्ये एकस्य चिदंशस्य फलत्वमपरस्यानन्दांशस्य स्वरूपत्वमतो न स्वरूपेण निमित्तत्वमिति हेतोः कारणतानिषेधमाहेत्यर्थः ॥ कारणत्वं न चैवाऽस्तीति ॥ प्रपञ्चान्तःपातिनोश्चिदानन्दांशयोः कारणत्वं समवायित्वं, चकारान्निमित्तत्वं च स्वतस्तत्त्वासंवलितेन रूपेण नास्ति । तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्, अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे इति श्रुतौ कोशानुप्रवेशोत्तरमेव नामव्याकरणादिरूपकार्यस्योक्तत्वादित्यर्थः । अत्र चिदंशस्य फलत्वं मान्त्रवर्णिकसूत्रभाष्ये विज्ञानमयस्य विविधयागादिसाधनफलत्वेन विवृतत्वात् स्वरूपावस्थानस्य मुक्तित्वाच्च आनन्दांशस्य स्वरूपत्वं त्वन्तर्यामिणि ब्रह्मधर्माणामतिरोहितत्वाज्ज्ञातव्यम् । नच ज्ञानं त्वन्यतमो भाव इति वाक्यात् पुरुषस्य चिदंशत्वं शङ्क्यम् । मया संनोदिता भावाः सर्वे संहत्य कारिण * इत्यग्रिमवाक्ये सर्वपदेन पुरुषमन्तर्भाव्य संहत्य कारित्वोक्तेरत्रापि सदेहस्यैव तस्य विवक्षितत्वात् । अत एव तृतीये, कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोऽक्षजः । पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवानिति मैत्रेयेण वीर्याधाने करणत्वमेवोक्तं, न तु कर्तृत्वं केवलात्मभूतस्य स्वतो निर्वीर्यत्वादिति ॥ ८७ ॥ तयोरित्यादि ॥ द्वा सुपर्णेत्यादिश्रुत्या प्रतिशरीरं जीवान्तर्यामिप्रवेशश्रावणेन नानात्वात्तथेत्यर्थः ॥ कार्येऽपीत्यादि ॥ एतेनानियतपदार्थवादोऽत्राऽप्यनुमत इति बोधितम् । श्रुतिपुराणादिषु तथाङ्गीकारादिति । मूले, नोक्तास्ते हि विशेषत इत्यनेन, सामान्यत उक्ता इति ज्ञापितम् । त एवाग्रे गणभेदेन वक्तव्या इति बोध्यम् । तत्त्वगणनावैयर्थ्यशङ्काऽप्येतेनैव परिहृता बोध्या ॥ ८८ ॥

तत्त्वसहभावाच्चिदानन्दयोः स्वरूपभूतयोरपि प्रथमपक्षे एव निवेशनमुक्त्वा तृतीयभेदानाह ॥

स्वरूपे तु त्रयो भेदाः क्रियाज्ञानविभेदतः ॥

विशिष्टेन स्वरूपेण क्रियाज्ञानवतो हरेः ॥ ८९ ॥

स्वरूपे त्रिविति ॥ क्रियारूपे धर्मे प्रविष्टो धर्मी यज्ञ एकः । तथा ज्ञानरूपे धर्मे प्रविष्टो धर्मी ब्रह्म द्वितीयः । ज्ञानक्रियोभययुतः कृष्ण-तृतीय इति त्रयो भेदाः । यतः क्रियाज्ञानवान् हरिः ॥ ८९ ॥

तत्त्वसहभावादिति ॥ तत्त्वशरीरे प्रवेशेन तथात्वात् । एतेन धर्यकोऽस्यनिवेशो बीजमुक्तम् । मूले, क्रियाज्ञानविभेदत इति ॥ ल्य-लोपे पञ्चमी । तथाच क्रियां ज्ञानञ्च विभिद्य ताभ्यामेकैकं विशिष्टेन एकमेवं त्रय इत्यर्थः । ननु क्रियाज्ञानयोर्धर्मत्वात् कथं स्वरूपभेद-मित्यत आहुः ॥ क्रियारूप इत्यादि ॥ एवं षड्भिः प्रमेयस्वरूपेण त्रयनिर्णय उक्तस्तत्त्वरूपेण कार्यरूपेण स्वरूपेण च भगवान् प्र-तुं शक्य इति ॥ ८९ ॥

अस्य प्रमेयत्वसिद्ध्यर्थं प्रमेयबलविचारेण प्रमाणमाह ॥

विशिष्टे वाचकं गीता श्रीभागवतमेव च ॥
केवले काण्डद्वितयं वेदो धर्मः प्रवेशतः ॥ ९० ॥
तस्यैवोद्भूतरूपत्वात् क्रियाज्ञाने अपि स्वतः ॥
अविकार्ये विकार्ये तु ह्यध्रुवे कार्यवन्मते ॥
तद्वाच्ये तु ये रूपे तदभिव्यक्तितः फलम् ॥९१॥

शिष्टे वाचकमिति ॥ ननु काण्डद्वयेऽपि क्रिया ज्ञानं च प्रति-पाद्यते, न तु क्रियावान् ज्ञानवान् वा । तत् कथमुच्यते एकैक-मंश एकैकं काण्डमिति तत्राह ॥ धर्म प्रवेशत इति ॥ क्रिया-यां क्रियायां प्रविष्टः । अतः क्रियैव प्रतीयते । वस्तुतस्तु क्रि-यावान् । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ ९० ॥

तत्र हेतुः ॥ तस्यैवोद्भूतरूपत्वादिति ॥ धर्म एवोद्भूतो, तु धर्मी । ननु जन्यत्वान्न तद्भगवत्स्वरूपमित्याशङ्क्याह ॥ क्रिया ज्ञाने अपि स्वत इति ॥ लौकिकक्रियया वृत्त्या च अभिव्यज्ये एव, न तु जन्येते इत्यर्थः ॥ तत्र हेतुः । अविकार्ये इति ॥ त लोकेऽपि क्रियाज्ञानयोर्नित्यता स्यादत आह ॥ विकार्ये त्विति किञ्च कार्यमप्यस्मन्मते अभिव्यक्तमेव । अतो नेदं दूषणमित्यर्थः तर्हि लोकतुल्यत्वात् क्रियाज्ञानप्रतिपादनार्थं किं महता वेदेनेत्याश ङ्क्याह ॥ वेदवाच्ये तु ये रूपे इति ॥ तयोरभिव्यक्तिमात्रेणै उक्तं फलं भवति । अतः फलार्थं कीर्त्तनमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

अस्येत्यादि ॥ स्वरूपस्य लौकिकप्रमाविषयत्वाऽभावेऽपि प्रमेयत्व सिद्ध्यर्थं प्रमेयस्वरूपस्य बलविचारेण प्रमाणमनुरुद्ध्यैव प्राकट्यफल दायकत्वरूपबलस्य विचारेण तदाहेत्यर्थः ॥ विशिष्ट इत्यादि ॥ अ गीतादेर्वाचकत्वं वाक्ये वैयाकरणवच्छक्त्यङ्गीकाराद् बोध्यम् । तद स्फुटिष्यति । गीताश्रीभागवतयोर्विशिष्टवाचकत्वं गुरुत्वेन ज्ञेयत्वेन पास्यत्वेन भजनीयत्वेन कर्तृत्वेनोपादानत्वेन पुरुषोत्तमत्वेन फलत्वे विभूतिमत्त्वादिना च क्रियाज्ञानविशिष्टस्य भगवत एव मुख्यत प्रतिपादनात् सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यादौ स्वस्य साधनशेषतानिराक णाच्च ज्ञेयम् ॥ प्रतिपाद्यत इति ॥ मुख्यतया प्रतिपाद्यते ॥ यज्ञ इति तथाच यजेतेत्यादौ क्रियायाः स्फुटत्वेऽपि तत्र धर्मिणः क्रियाव वाच्यत्वं तत्क्रियास्वरूपनिर्णायकाद् वाक्यशेषादेवावगम्यत इत र्थः ॥ ९० ॥ नन्वेवं सति क्रियावानेवार्थोऽस्तु धर्मिणोन्तःप्रविष्ट किं मानमत आहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ तत्रेति ॥ धर्मिणोन्तःप्रवेशे ॥ उ त इति ॥ यजत्याद्यर्थत्वेन प्रतीयमानः । तथाच यथा चक्षुरादि रालोकादिप्रतीतावप्यालोकादेर्धर्म्यविनाभूतत्वेन धर्मिसत्ता, त यजत्यादौ शक्त्या क्रियाप्रतीतावपि वाक्यशेषेण विष्णुत्वबोध त्त्रानुद्भूतरूपधर्मिसत्तेति लक्षणां विनैवोभयसामञ्जस्यमिति भाव उत्तरकाण्डे तु विषयत्वेन ज्ञानशेषत्वेनैव ब्रह्मोच्यते इति ज्ञाने ज्ञा वतः प्रविष्टत्वं स्फुटमिति तदत्र नोक्तम् ॥ वृत्त्येति ॥ वृत्तिरूपेण ज्ञा

श्रीहरिः ।

विद्यावैजयन्ती

—०*०—

वेदशास्त्रधर्मसंरक्षणार्थ दैवोद्धारार्थ आविर्भूत श्रीश्रीवल्लभा-
र्य श्रीमहाप्रभुतनूज श्रीपूर्णपुरुषोत्तमस्वरूप श्रीश्रीविट्ठलनाथ-
तात्मज महाराज गोस्वामि श्रीश्रीयदुनाथजीवंशावतंस
मुकुन्दराय श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रवीण छठे ६ घरके टीकेत
ामि श्रीगिरिधरजीमहाराजके उदाराश्रयमें यह विद्यावैजयन्ती
पुस्तकावली क्रमशः प्रकाशित होय हे । एकसंख्याको मूल्य
क रुपिया हे । विद्यासंरक्षण ये मुख्य उद्देश्य याको हे । तासूँ
की ये पुस्तकसङ्ग्रहकेलिये इच्छा होय सो आगे लिखे पतेसूँ
य लेयँ

वैजयन्ती संख्या (३)	३)
ल्लभाचार्यस्तुतिरत्नावली ।	१)
गवद्गीताटीका अमृततरङ्गिणी ।	२)
न्मण्डनम् ।	१)
सूत्रवृत्तिः । मरीचिका	२)
द्वैतमार्तण्डः, प्रमेयरत्नार्णवश्च ।	
भाष्यम् । प्रकाशसहितम् । (संख्या १५)	१५)
ार्थदीपः । आवरणभङ्गसहितः । शास्त्रार्थप्रकरणम् ।	२)

व्रजभाषा

क्षरटीका तथा सर्वोत्तमटीका	।=)
ल्लभाष्टकटीका तथा चतुःश्लोकीटीका	।)

ठि०

१ श्रीगोपालमन्दिर रत्नगोपालभट्ट काशी

२ हरिदासगुप्त चौखम्बासंस्कृत सिरीज बनारस